

D-1033

1. ...
2. ...
6122 Szeged, Magyarok u. 2-6.

Vályi Zsuzsanna

K Ö Z S S É G T E R E M T Ő E L V E K A
G O N D O L K O D Ó É S A S Z É P I R Ó
N É M E T H L Á S Z L Ó N Á L

/Doktori értekezés/

Szeged, 1977.

A közösség és személyiség problematika - a maga legtagabb és legszűkebb értelmezésében is - Németh László egész életművén végighuzódó, abban rendkívül jelentős helyet elfoglaló kérdés-csoport.

Németh László önmagáról írva sokszor és sok helyütt kiemeli, hogy legfontosabb hivatásának azt tekintette: "egy új közösség nevelője, tanítójaként" gondolkodjon, írjon. Minden munkáját egyetlen "belső erkölcsi kényszer", az "Igény", a "jobb megidézésének szenvedélye hatja át", az a törekvés, mely alkotói munkásságának egészéből kibontakozó társadalom - és élet - modell minta receptjeiben a meglévővel szemben a "kívánatos" életet hívja elő.

A kapitalista rend belső problémáit, ellentmondásait felismerve, a polgári életforma egyén és közösség harmóniáját végletekig megbontó, az emberi kiteljesedést gátló összefüggéseit elvetve Németh szükségyszerűen jut el egy új, magasabbrendű társadalmi - közösségi forma igényéhez, melyben az életelvek, társadalmi és erkölcsi értéknormák emberi élethez méltó szintje alapkövetelmény. Németh Lászlónál ilyen összefüggésben válik kulcsfogalomká a "Minőség". A Minőség egyaránt eszmei, társadalmi és politikai program, s mint "magatartás, életvitel, emberi atmoszféra" az élet minden területén megvalósítandó elv.

Ezzel a programmal érthető módon fordul általánosságban az emberiség, konkrétan kora társadalmi és társadalmi közösségének fejlődése, sajátosságainak, problémáinak, belső viszonylatrendszerének vizsgálata felé, különös jelentőséget tulajdonítva ebben a rendszerben az egyénnek, aki közösségein, csoportjain keresztül alakító, formáló részese a társadalomnak. Egyén és közösség kapcsolata; ezen belül a mindenkori társa-

dalom jellemzői, abban az ember helye, szerepe; egyén és közvetlen közösség viszonya, s ehhez kapcsolódó társadalmi, gazdasági, politikai, ideológiai és morális, pszichológiai kérdések alkotják munkáinak legfőbb tárgykörét és kiinduló pontját.

Ezek a kérdések Németh Lászlót mint teoretikust, mint szépirót, mint pedagógust egyaránt foglalkoztatták. Ebben a vonatkozásban tanulmányaiban az általánosabb társadalmi összefüggések kerülnek előtérbe /pl. társadalmi formációk összevetése, az anyagi - gazdasági és szellemi, tudati szféra vizsgálata/, amelyek elméleti szinten is többirányú megközelítést és elemzést tükröznek, amennyiben társadalmmelméleti, történeti, szociológiai, filozófiai nézőpont egy egy esszé vezérfonala.

Az adott kérdéskör sajátos módon ábrázolt a regényekben és drámákban. A művek meghatározott élet és cselekvési szituációiban, a konkrét életközegben fogalmazódnak meg egyén és közösség relációjának kérdései, s ebből adódóan e viszony más összefüggései válnak hangsúlyozottabbaká/ egyén és kisközösség, család, az emberi morál problémái, egyén és társadalmi szerep/

Elemzésünkben a tanulmányok és a szépirodalmi művek - elsősorban a regények és társadalmi drámák - alapján próbáljuk felvázolni a fenti kérdéskör legfontosabb elemeit; természetesen a kérdés összetettsége és az életmű terjedelme miatt a teljesség igénye nélkül.

Németh Lászlónál a kérdés feldolgozásának még egy harmadik szinterével is találkozunk, mégpedig gyakorlati aspektusával, amely a pedagógus Németh Lászlónál szintén nagy jelentőségű. A közösségteremtés, közösségformálás gyakorlati lehetőségei, némethlászlói elképzelései, az ennek kapcsán megfogalmazott elvek

dolgozatunkban nem kerülnek elemzésre részint helyszüke miatt, részint, mert ez a téma külön egy pedagógiai jellegű tanulmányt igényelne.

A közösségproblematika megközelítése és vizsgálata során figyelembe kell vennünk néhány tényezőt.

Mindenekelőtt azt, hogy a jelzett kérdéskör csak Németh László gondolatrendszerének egészében vizsgálható, s nem műfajok és művek, hanem az egész életmű gondolati és szemléleti egysége nyújthat alapanyagot ehhez. "Az én egész munkásságom egy mű, s az egyes munkák annak csak a fejezetei ..." - vallja Németh László egy 1969-es interjuban. /1/

Ennek az elvnek a kimondása azért lényeges, mert a Németh László értékelésekben mindvégig problematikusnak tűnik az a lényeges tartalmi konzekvenciákkal járó módszerbeli megközelítés, amikor is a tanulmányíró és a szépirodát, az ideológust és a művészt szembeállítják, "szétválasztják". /2/

Látnunk kell, hogy eszme és valóság, utópia és realitás kettősége egymást átszöve és kiegészítve, dialektikus egységben jelentkezik Németh munkásságában. Művei mindegyikét a meglévő és a "kivánatos" ellentmondása feszíti; s míg tanulmányaiban - főleg a 45 előtti tanulmányokban - általános tendencia, hogy a "kivánatos", "az elérendő állapot képe tulságosan eluralkodik" rajtuk - akár utópiába torkollva is -, addig a kettő közötti viszony ábrázolása a regényekben és drámákban, a műfaji kifejezés sajátosságainál fogva, reálisabb módon és valóságghűbb közegben történik. Tehát sem szépirodalmi munkái, sem tanulmányai vonatkozásában nem beszélhetünk arról, hogy egyik a másik számára csupán illusztrációként, netán tagadásként szolgálna. A tanulmányokban "kifejtett elméleteket egyes regény vagy drámahőseinek sorsával, szavaival, cselekedeteivel egyszer tovább füzi, ...építi, - írja Sándor Pál - másszor...kritikai magatar-

tást tanusít velük szemben, sőt visszavonja őket" /3/, de eszméire ugyanilyen módon hatnak a regény és dráma valóságközegének tapasztalatai.

Németh László valamennyi munkája egyazon gondolatrendszer különböző művészi és kifejezésbeli formákon keresztül történő megnyilvánulása, melyben a különbségek e formák funkciójánál fogva objektíve adóttak, ugyanakkor objektíve létező és feltárható az az általunk is kiválasztott gondolati vezérfonal, mely valamennyiben végigkövethető.

Ennek alapján nem művek, hanem gondolati egységek szerint célszerű elemezni tárgyunkat. Egyrészt általánosabb vonatkozásban társadalom, nemzet; másrészt konkrétan adott korban és szituációban egyén és közösség /család/ problematikája.

Tárgyunk szempontjából még egy dologra szükséges kitérnünk.

A problémakör átfogó feldolgozásával a Németh László irodalomban nem találkozhatunk. A kritikák, tanulmányok rendszerint egy-egy pályaszakaszt, az életmű kronológikusan jelentősebb csomópontjait, műfaji egységeket vagy néhány kulcsművet tárgyalnak /4/, ennek kapcsán azonban kivétel nélkül mindegyik szembetalálkozik a közösségproblematika egyes részkérdéseivel, gondolataival. /harmadik út, minőség forradalma, sziget-gondolat, "középosztály" és értelmiség szerepe, az egyén keletkezésévé váló család, kiváló erkölcsükkel és igazságérzetükkel közösségükből kiemelkedő különös hősök, stb./

A kérdéskör jellegénél fogva minden vonatkozásban fontos világnézeti, ideológiai tartalmat hord magában. Ebből adódik a Németh László értékelések állásfoglalásainak sokfélesége. Anélkül, hogy ezzel részletesebben foglalkoznánk, utalnunk kell rá, hogy mind a kortárs, mind a mai irodalom az értékité-

letek rendkívül szélsőséges és ellentmondásos skáláját tükrözi. /5/ Mindenképpen idekiváncsozunk, hogy - elsősorban a felszabadulás után - a Németh László értékelések nagy többsége a marxista - nem marxista, materialista - idealista kérdésfelvetés sokszor a végletekig torzított módszerével készült, s ennek következtében a Németh Lászlóval foglalkozó munkák, mind a mai napig, sok esetben merőben ellentétes világnézetű írók, gondolkodók állítanak elénk. Így válik Németh László egyrészt a szocializmus alapelveit, módszerét és gyakorlatát megkérdőjelező "ellenzékivé", akinek reformista illuzióit, utópisztikus társadalomalakító elképzeléseit teljes egészében negligálni kell; másrészt a társadalom történetének osztályharcos felfogását valló, csak a vitapartner pozíciójából vitatkozó marxistává. Ez kissé eltulozva és kiélezve, de mutatja a megközelítések problematikusságát, egyoldaluságát mind az irodalmi, mind a történeti munkák tekintetében.

Pedig ma már egyre biztosabban kimondhatjuk - egyetértésben Bori Imrével /6/-, hogy a minőségyszocializmus utópisztikus elgondolásainak, a művekben többszörös tagadás és igenlés ellentmondásai közt előhívott életprogram mintareceptjeinek több gondolata mind közelebb kerül hozzánk. "... fél szemmel majd mindegyik az életre les, pontosabban sok gondolata alá, amelyek megszületésük pillanatában a levegőben lógóknak és délibáboknak tűnhettek, föld került, és a délibábrajzolta képről is kiderül, hogy valóság lett. Mintha az élet utol - utolérné a gondolat gyors lábain száguldót... mert nem szabad mindig csak a szerző gondolatainak zavarainál megállapodni, nem árt, ha a kornak, amelyben élnie adatott, zavaraira is figyelünk. "

Figyelmeztetőként egyben kiindulópontként szolgálhatnak a

fenti sorok.

Németh László ideológiája, a némethi gondolatok és mondanivaló adott kor, adott társadalmi helyzet körülményei közt fogalmazódtak meg. Vizsgálatunk, elemzésünk és értékelésünk is csak a mindenkori társadalmi helyzet s ezzel összefüggésben az egyéni életút alakulásának, változásának figyelembevételével lehet eredményes. Ilyen nézőpontból - a szubjektív szándék és az objektív feltételek kölcsönhatásában - tűnik érdemesnek annak vizsgálata: a némethi egyén és közösségproblematika kérdésfelvetései mennyiben meghatározottjai és tükrözői a valóságnak, a kor és a magyar társadalom "sorskérdéseinek"; feleletkeresési és válaszadási kísérletei hol és milyen mértékben válnak részeivé az egyén és társadalom fejlődését szolgáló történelmi- társadalmi haladásnak.

I.

1.

Németh László alkotói pályáját az első két évtizedben elsősorban a tanulmányok reprezentálják. Ha ennek a korszaknak az irodalmi termékét végigolvassuk, egy igen egységes írói gondolatrendszerrel találunk, középpontjában annak a Minőség-elvnek a felkutatásával, megfogalmazásával, programmá nyilvánításával, mely egész pályáját egybefűző vezérelvvé vált.

Németh László már írói indulásakor érzi, hogy mást vállal, mint kortársai. A "szellemet, országot szervezni" határozott szándékával lép az irodalmi életbe, amit a pályázatnyerés után Osvát Ernőhöz írt bécsi levelének soraiban megfogalmaz. - "Mi akarok lenni? A magyar szellemi erők organizátora." Ebben a levélben már "ott lappangott a Harmadik Magyarország eszméje, hogy nekünk, íróknak nem az ellenforradalmi s nem az ellenzékbe szorult liberális Magyarország szekerébe kell befo-gatnunk magunkat, hanem a nép tömegeiből, legjobb hagyományaink szellemében, egy új, harmadik Magyarországot előhívni. ...olyan irónemzedéket próbáltam fényre bábáskodni, amely ennek a Harmadik Magyarországnak lett volna a lovagrendje..." /1/ Konkrét elképzelése természetesen még nincs, annyit azonban tud, hogy ezt a Magyarországot "egyetlen intézmény, párt" nem képviseli. "...A Harmadik Magyarország így jobban hasonlított egy platóni ideához, melyet egy nem politikára született ember a földre akar huzni..., mint használható politikai programot. A különös, hogy ez a platóni Magyarország a következő évtizedekben, ha hivatalos képviselőt nem is talált, az eseményekbe

a nemzet s főként az értelmiség közérzetének alakításába mégiscsak beleszólt." /2/

Németh László elképzelése, - hogy az irodalmat, az írókat majd később az értelmiség szélesebb rétegeit táborba szervezze társadalmi feladatok, politikai célok megvalósítása érdekében - jellegzetesen egyéni megnyilvánulása a kor szellemi életének.

Magyarországon a 20-as -30-as évek válságidejében az irodalom "mint valami óriás mindenek készült magára vállalni az ideológiai felelősséget az egész társadalomért." /3/ A magyar írók többségének meggyőződése volt ebben az időben, hogy az irodalom a nemzeti "ön- és helyzetismeret" kialakításában, a társadalmi problémák megoldásában nagy szerepet vállalhat, sőt kell, hogy vállaljon.

Illyés Gyula a tervezendő Válaszról írja 1934-ben: "...nem kevesebbet várók tőle, minthogy mentse meg a magyarságot a biztos haláltól."/4/

Julien Benda kiáltványa a kor gondolkodóihoz és művészeihez szinte jelképesen megfogalmazza a vezérelvet: "A kor lelkét az írástudókban kell keresni. Ők mozgatják a "század lépteit"; hatalmuk egyre nagyobb..." /5/

Tény, hogy hazánkban a szellemi élet legmozgékonyabb és ideológiailag legfontosabb területe az irodalom, melynek a közélet közvetlen problémáival való kapcsolata nálunk mindig is politikailag sajátosan nagy súlyu, tartalmában és irányában nagy jelentőségű volt. Jelentőségét, hatását azonban sokan tulbecsülték az írók közül, mint ahogy erőteljesen érezhető ez a népi mozgalom centrumát képviselő íróknál./Féja, Kodolányi, Németh, Szabó Pál, a 40-es évektől Illyés/

Az irodalom szerepének tulbecsülése szorosan összefügg azzal is

hogy a szellemi - erkölcsi szféra tudatformáló hatását túl-
értékelték, sőt elsődleges jelentőséget tulajdonítottak neki
a társadalmi, egyéni változás szempontjából. Hozzá tartozik eh-
hez az, hogy az irodalom szervezését, a szellemi mozgalmat a
napi politikán felülálló, erkölcsileg tiszta mozgalomnak tar-
tották, s az értelmiség osztályfölöttisége tudatában ezen a
módon tudhatott legjobban bekapcsolódni a haladásért való harc-
ba. Jól kifejeződik ez a 30-as évek végén a Márciusi Front
"szellemi vagy politikai mozgalom" dilemmájában, mely az egész
magyar demokratikus értelmiség lelkiismereti kérdésévé vált.
Ez érthető, hiszen a politikai mozgalom sem 1919-1, sem az
ellenforradalmi kor tartalmi céljaival és módszereivel nem szol-
gálhatott példaként az értelmiség számára.

Németh László tehát vállalja az "új nemzedék" megszerve-
zését, bár erre igen "kis tere" volt az irodalmi életben.
Kisebb folyóiratok mellett /Társadalomtudomány, Erő / a Protes-
táns Szemle, a Napkelet és a Nyugat - három legszögeesebben
ellentétes szemléletű folyóirat - azok a lapok, amelyek lénye-
ges szerepet játszanak gondolkodásmódjának formálásában.
A Protestáns Szemlébe Zsinka Ferenc viszi be 1926-ban, ez az
első folyóirat, ahol nevét jegyzik. Magyar irodalmi arcképeket
szerkeszt, a "Harmadik Magyarország kezdeteit" próbálja meg-
találni. A főként pap és tanár-írói gárdából álló folyóirattal
- noha Zsinka szerkesztése az irodalom és a korproblémák felé
nyitottabbá tette - nem a haladó szellem oldaláról nyit be az
irodalomba Németh László. Az eszmei hatásokból /Makkai Sándor,
Böhm Károly, Hamvas Béla, Bertók György/sokat magával visz.

A neoarisztokratikus és neonacionalista Napkelet több-
ször is otthont ad az írónak, az arisztokratikus kör hatása
itt sem közömbös Németh Lászlóra. Lehetőségei azonban korlátla-
nabbak, s Harmadik Magyarország ifjú tehetségeinek felkutatá-

sára indított sikertelen pályázata után nekivág Európának. Több éves munka során a kor legfrissebb és legmodernebb szellemi élményeiből formálja a maga "huszadik századát". /Ayala, Virginia Woolf, Borgese, Valéry, Claudel, Huxley, Joyce, Ramon, Pirandello, Gide, Freud, Lawrence, Proust/ Ezt a széles felvonulási területet még a 30-as évek elejével bezárólag kiegészítik olyan alapvetően fontos olvasmányok, mint Maritain, Dilthey, Ortega, Frobenius.

A kor legjelentősebb irodalmi folyóirata, a Nyugat nagyon ellentmondásos élménnyel ugyan, de szintén jelentős volt Németh indulásánál. Babits helyt ad számára az új nemzedék íróit támogató tanulmányciklusnak, melyben hazai kortársait próbálja "összehozni" Erdélyi Józseftől Illyés Gyuláig, Pap Károlytól Szabó Lőrincig. A megvalósítás itt is elmarad, a nemzedéksorozat nem talál tetsző fogadtatásra.

Az igazság, hogy az "irodalomra szűkitett Nyugatnak" sem az igénye, sem az anyaga nem volt számára megfelelő. Németh László mindvégig hangsúlyozza, hogy nem nézeteltérések, hanem mondanivalója távolította el a folyóirattól, de nemcsak a Nyugattól, hanem mindegyiktől. "1931-ben először láttam be, hogy az irodalmi élet mérgező számomra: megront, s amit fontosnak érzek, belém fojtja." /6/

A mondanivaló pedig egyre körvonalazottabb, s hely, fórum kell, ahol elmondja. Ez kényszerítette pályája "legnagyobb ugrására"; "főművének", a Tanu-nak a megindítására.

A hét esztendőös kritikai gyakorlat szerves része Németh egész munkásságának. A nyugati polgári filozófia, történettudomány és irodalom képviselőinek gondolataival polemizálva, saját véleményének mind határozottabban hangot adva, kiolvasztotta azon gondolatokat, melyek eszmerendszerének fő részeivé vál-

tak. Szó sincs természetesen arról, hogy Németh László ezeket a hatásokat maradéktalanul átveszi. Kritikai és esszé munkái tanuskodnak a legjobban arról, milyen kiméletlen bonckés alá veszi őket; állandóan vitatkozik, cáfol és elfogad, újra és újra felülvizsgálja mások és önmaga elgondolásait.

A Nyugat és a hazai kortárs élmények a Tanu-ban már egységessé kristályosodnak. A folyóirat módszerében és tartalmában is egyedülálló kísérlet a magyar irodalomban, mellyel Németh Ortega Szemlélője példáján "a kor teljes szellemi látképének" fölrajzolását kíséri meg. Az európai és a magyar kultúra nagy kérdéseiből kiindulva az egységkeresés volt a cél, a holtpontra jutott irodalmat egy újfajta Sturm und Drang kísérlettel kizökkenteni. /7/ A magyarság "százados pusztulásának tünete"ként előbb a helyzetérzést, majd a tudatot is elvesztette, mellyel egy nép új történelmi körülményei közé jutva, irányt és teendőt talál."- írja Németh László. /8/

Az író ezt a tudatot akarta megmenteni, a "szorongó tájékozatlanságot" eloszlatni az új nemzedék megteremtésével, egyben irányt és teendőt mutatni, amelynek a "szellemi élet klorofiljaként" szolgáló Tanu igényben, izlésben, erkölcsben példa.

A folyóirat voltaképp a minőség forradalma irodalmi programjának megfogalmazása.

Azért szükséges ebből kiindulnunk, mert társadalomalakító koncepciójának - a minőség forradalma társadalmi és politikai programjának - csirája, egyben szerves része e gondolat. Társadalom és történetiszemléletét, egyén és közösség kapcsolatának értelmezését alapvetően meghatározza, hogy a kultúra, az azt képviselő "értelmiségi" vezető szerepét vallja elsődlegesnek a társadalom átalakításában.

Itt természetesen számolnunk kell a kor főbb szellemi irányza-

tainak hatásaival, azok hazai "fogadtatásával".

A XIX.sz. második felében, midőn a polgári társadalom súlyos belső ellentmondásai történelmileg világossá váltak, megkezdődik a polgári filozófia válsága és hanyatlása, mely elsősorban az idealizmus, az irracionálizmus és a vallásos filozófiák szerepének megnövekedésében, előretörésében jelentkezik. Az előző korszak materializmusa és racionalizmusa ellenhatásaként jelentkezik, és ezzel, mint Lukács György mondja, a korszak világnézeti alapkérdésévé válik az irracionálizmus és racionalizmus ellentéte.

Megnyilvánulása több területen jelentkezik, így a pozitívizmussal szemben a szellemtudományi, szellemtörténeti irány előretörésében, mely Magyarországon a 30-as években jut jelentősebb szerephez, főleg német - Dilthey, Spranger - hatásra. De az irracionálizmus és az idealizmus jut kifejezésre a kultúrfilozófia és az elitelméletek különböző válfajaiban, központi problémaként kezelve a személyiség fogalmát; a szigorú normák közé szorított átlagember és a különleges, erkölcsi, értelmi téren a normát meghaladó egyéniség viszonyával.

A vallás, a kultúra, az etikai tényezők hangsúlyozása, a szellem elsődlegességének megalapozása, a gazdasági viszonyokkal szemben a tudat meghatározó szerepének kimondása, - egymásból következő alapelvei ezen filozófiáknak, melyek szintén a 20-as, 30-as években hatnak legerősebben nálunk. /Maritain, Ortega/

A szellemféltés, a szellemi autonómia már a Készülődés korai tanulmányaiban kimondatnak, s később ez válik a Tanu alapkérdésévé is.

A kapitalizmus fejlődése során az anyagelvűség, a racionaliz-

mus uralkodóvá válásával Németh veszélyeztetve látja "test és lélek" egységét.

Frobenius tanulmányában, egyetértően a néprajzkutató gondolataival, ezt a következőkben fogalmazza meg:

"Nyugat a materializmusával, a világgazdasággal egy emberiséggé hálózta a nemzeteket - ,de a világgazdasággal együtt szétvitte bele a sivárságot is. A test kész, de talán épp azért vajudik, mert hiányzik belőle a lélek."/9/

A modern kapitalista társadalom egyik fő ellentmondását abban látja: "Egyik oldalon ott a gép-világ, a másik oldalon a lélek autonómiája , melyre a vallás, erkölcs, társadalom épült. Hogy békithető össze a kettő ugyanabban a világban."/10/ Az összebékítő erőre Oswald Spengler "Jahre der Entscheidung" munkájában /11/ bukkan rá; a kultúra szerepében. /Németh a kultúra fogalmát tágran értelmezve magatartást, izlést, gondolkodást értett alatta./

A tanulmányban Németh igazoltnak érzi Spengler azon fejtegetését, hogy a kultúra a legnagyobb fegyelmet tartja fenn, ezzel a társadalmi alárendelés is "magasabb értelmet" kap, amennyiben nem osztályok alá rendelt az egyén, hanem a kultúra történelmi kötelessége uralkodik fölötte. A kultúra átnemesíti, kötelességgé változtatja a kiváltságosok előjogait, amelyek így megszűnnek.

A Németh László-i mozgalomteremtő kísérlet célja: szellemi befolyással megváltoztatni a társadalmat.

"Elképzelhető-e - teszi fel a kérdést a Reform-ban -, hogy a gazdasági intézkedések és intézmények akármiféle szép rendszerre összetákolva, a lelkek megújhodása nélkül a társadalmat megreformálhassák... Az emberhez méltó kérdés végül is nem az, hogy milyen gazdasági rendben éljünk, hanem, hogy milyenek

legyünk..." /12/

Németh László idealizmusa lét és tudat viszonyának értelmezésében egyértelmű, hoha maga utal rá, hogy "anyag és szellem csak a mi agyunkban válnak szét; a valóságban ugyanannak az életnek más-más aspektusai" /13/, -a valóság összefüggéseit a szellemi, tudati és nem az objektív anyagi oldaláról közelíti meg. Voltaképp a "minőség" fogalma is ezt fejezi ki; magasabbrendű, szellemi-eszmei igény, mely magatartást, életvitelt, társadalmat "nemesít át".

Németh László minőségyszocializmusában társadalomszemléletének főbb ideológiai forrásait tehát egyrészt a modern irracionalista filozófiában kereshetjük, amelyben együtt megtalálható az erkölcsi, szellemi követelmények előbbrevalóságának hangoztatása az anyagi, gazdasági követelményekkel szemben, az elit nevelés, s az erre alkalmas "jobbak" segítségével a társadalom megváltoztatása.

A némethi ideológia alakulását nagymértékben befolyásolták a renegát szocialista, Hendrik de Man és a Die Tat csoport ideológusának, a nemzetiszocializmust előkészítő német kispolgári anarchista Ferdinand Fried nézetei.

Man, aki, Németh bevallása szerint "sokkal közelebb állhat hozzám bármelyik szocialista gondolkodónál", azt a polgári közép rétegek által képviselt szellemi forradalmat fedezi fel Németh számára, amely az ő elgondolásainak is központi kérdése. Ferdinand Fried Das Ende des Kapitalismus munkájával már 1929-ben megismerkedik az író; az egyéniség védelme, az ember igényeinek megfelelő vállalkozás, a kapitalizmusból a szocializmusba való lassu belenövés elmélete - Németh által legeredetibbnek vélt gondolatai.

Ezek az arisztokratikus szellemi nézetek, a nyugati kispolgári szocializmus, a különböző harmadikutas elképzelések elméletei a 20-as és 30-as években szükségszerűen erősödtek fel Magyarországon, elsősorban értelmiségi körökben.

1919 után az ellenforradalmi rendszer uralomra jutása, a magyar társadalomban a 20-as évek végén egyszerre jelentkező gazdasági, politikai és társadalmi válság végérvényesen bebizonyították, hogy az "objektív társadalmi valóságban minden inog, hogy a valóságban minden megváltoztatható és átállítható." /14/

A történelmi fejlődés új utjainak keresése az "értelmiség jobbik részének" lelkiismereti felelősségévé vált. Ezt az utkeresést azonban a magyar társadalmi-történelmi fejlődés objektív törvényszerűségei éppugy meghatározták, mint az egyének szubjektív szándékai.

A kapitalizmus belső válsága hazánkban a feudális maradványok miatt sajátos módon jelentkezett. Az agrárkérdés, megoldatlansága, ezzel összefüggésben a polgárosodás évszázados problémája, a Trianonnal újabb feszültségek forrásává váló nemzeti-ségi kérdés, a 19-es bukással a munkásosztályból való kiábrándulás, ugyanakkor a középrétegek szerepének - az ellenforradalmi rendszer uralkodó hatalma által is támogatott - megnövekedése; ezek a jelenségek igen ellentmondásossá és bonyolulttá tették a társadalmi változás új lehetőségeinek megtalálását.

Ezen gazdasági-társadalmi körülmények nemcsak a kapitalizmus válságából polgári módon kiutat kereső nyugati ideológiák iránt tették fogékonnyá az értelmiséget, hanem a Magyarországon kialakult sajátos tartalmu, történetileg a haladást szolgáló ideológiai eszmék iránt is /nemzeti-népi gondolat, dunai

népek testvérisége, stb./, melyet ugyanakkor az uralkodó hatalom magáévá téve reakciós tartalommal hirdetett.

Általános tendenciaként megállapítható, hogy a haladó értelmiség felfogásában ezen ideológiai eszmék tartalma kettősséget tükröz, amennyiben a progresszív és reakciós jelleg egyaránt megtalálható bennük.

A társadalmi haladás keresését az értelmiség számára megnehezítette, hogy társadalmi talajvesztettségük, gyökérelenségük következtében sem a saját valódi helyüket nem találták, sem az igazi szövetségest. A középrétegek szerepének elmulzása, a parasztorientáció ennek jellegzetes megnyilvánulása. Problematikus volt az alapkérdés, a változás milyen társadalmi forma felé, és milyen módon történjék.

A kapitalizmus jelenlegi rendszerének elvetésével nagyjából egyetértett a haladó értelmiség, ugyanakkor 1919 példája, s az a probléma, hogy a KMP később sem tudta megnyerni az értelmiséget magának - főleg a 20-as és a 30-as évek elején megerősödő szektás hibáinak következtében -, a Szovjetunióból érkező ellentmondásos hírek a szocializmustól és a proletárforradalomtól eltávolították e réteget; s egy "közbülső" utat választottak legtöbben.

Látnunk kell, hogy Németh László harmadikutas elképzelése nem egyedi és egyedüli megfogalmazója a "külön utnak". Németh nézeteinek mélyén az értelmiségi nemzedék vívódásai és utkeresései állnak, annak a nemzedéknek, mely a reformer-ellenzékiesség álláspontján megmaradva a baloldal felé nem mer közeledni, ugyanakkor az ellenforradalom, majd a 30-as évek mindjárt éleződő hazai és nemzetközi feszültségei, a háboru előrevetítődése s lehetséges következményei megrázkódtatást okozva tennivalót kíván tőle.

A harmadik ut számos válfajával találkozhatunk ebben az időben a szociáldemokrata, liberális -demokrata és radikális értelmiség körében. Valamennyiben közös az un. "szellemi vonal"; a városi értelmiség agrárszocializmus és proletárszocializmus helyett polgári vagy értelmiségi szocializmust akar./15/ Az értelmiség és a munkásosztály viszonyának kérdésében a 20-as években kirobbanó vita épp azt próbálta indokolni, hogy az intelligencia jogot formálhat a munkásosztály vezetésére, mert "a szocializmus mindenekelőtt erkölcsi eszme, és az értelmiség minden erkölcsi mozgalom előharcosa..." /16/, amennyiben szellemi függetlenségével az osztályfölötti igazságot képviseli.

Kétségtelen, hogy a Németh László-i harmadik ut hatását tekintve a legjelentősebb, s bár mozgalmat, "nagy társas vállalkozást" abban az értelemben, ahogy ő képzelte, nem tudott teremteni, a 30-as évek közepén ő vált a népi mozgalom, de egyben a szélesebb értelmiségi rétegek egyik vezető ideológusává. Adódott ez abból, hogy Németh a "szellemi vonalat" kiegészítette a "népi-nemzeti vonallal", s ezzel a legszélesebben érintette a hazai társadalmi problémák szinte valamennyi aktuális kérdését, megkísérelt választ adni rájuk. Ezáltal válhatott a népi mozgalom "tagjává", jelentős eszmei hatású egyéniségévé. /17/ Ugyanakkor rendkívül nagyigényű hazai és európai tájékozottsága felülemelte a provinciális szemléleten -melytől sok esetben éppen a népi mozgalom képviselői nem voltak mentesek -, és ezzel kortársai közül egyedül neki sikerült egy határozott arculatu, viszonylag egységes koncepciót kialakítania. - Talán egyik legnagyobb hiányossága, hogy ez soha nem vált tudományosan átgondolt és megalapozott rendszerré. -

Németh László ideológiáját, hasonlóan nagy gondolati

elődjéhez, Szabó Dezsőhöz, teljes egészében senki nem fogadta el, de mindenki megtalálhatta s azt vehette ki belőle, ami hozzá legközelebb esett.

Németh László életművének tárgyalásakor nem lehet figyelmen kívül hagyni a legjelentősebb hazai szellemi hatást képviselő Szabó Dezsőt. Németh azok közé az "európai keresők közé" sorolja, "akik elsőül vizsgálják az új század arcát, s liberalizmus, marxizmus és klerikalizmus közt viszolygó magyar ösztönünkhöz Európa egén is megtalálják az eligazító csillagokat." /18/

Tanítását "illő atmoszférának "érzi "a háborútól, ellenforradalomtól megzavart süvölvény világhoz", de gondolataival az első pillanattól vitázik, tulkapásait elítéli /zsidókérdés, faji gondolat, "középosztály" szerepe/. Németh László már 1928-ban, amikor Szabó Dezső szerepe a legnagyobb, -leszámol vele, de gondolatainak egyes elemeit átveszi elméletébe.

"Aki ki tudott gázolni az ő hatásából, anélkül hogy hűtlen lett volna hozzá, annak éppolyan nagyszerű irány ő, mint Ady vagy Móricz Zsigmond."- írja a Kisebbségben.

Tény, hogy Szabó Dezső előkészíti a társadalmi talajt, akusztikát szolgáltat a némethlászlói ideológia számára, s ez is hozzájárult ahhoz, hogy koncepciója élénk visszhangot keltett.

Mindeddig azokat az objektív feltételeket és hatásokat próbáltuk felvázolni, amelyek valamilyen mértékben hozzájárultak a Németh László-i szemléletmód, világkép kialakulásához. "Pályacélt és életcélt" meghatározó végleges programot azonban az írói szubjektum formált. Azt, hogy Németh László az adott társadalmi, politikai, ideológiai körülmények közt milyen hatásokra reagált érzékenyen, mit és milyen módon tett magáévá,

egyéni társadalmi helyzete, alkati adottságai is meghatározzák.

Féja Géza találó megállapítása, hogy Németh magatartásának, nézeteinek, egész gondolatrendszerének belső válságát okozó kettősség a "polgári és paraszti lélek viaskodásában" rejlik. /19/ Ez megmutatkozik abban, hogy "a XIX. és a XX. század legnagyobb életelvei egyként megtalálhatók benne"; a polgári individualizmus, arisztokratizmus, egoizmus, a "pogányság" egyik oldalon, s ezzel szemben a népi-közösségi gondolat, a demokratizmus, a keresztény elv. Ennek a kettőnek az állandó harcban, igenlő és tagadó küzdelemben történő egybeolvasztását figyelhetjük meg mindvégig Németh Lászlónál.

Az értelmiségi apa ösztönzésével már ifjukorában a liberális polgári szellem világába nyer betekintést, későbbi vonzódását a Napkelet, a Nyugat intellektuel köréhez ez az indítás adja. Házasságával végleg lejelgyzi magát a polgári élettel - "tűrtem, hadd szövődjék fából, szövetből, vászonból az én polgári otthonom, amelyben majd állandósul a harc - magamért." /20/

Ugyanakkor tartja Szilas és Bogárd, a két életreszóló "lélektani valóság": a szigorú erkölcsű parasztközösség és a süllyedő, de arisztokratizmusát, "magasabb eredetét" süllyedésében is megőrző nemesi világ életformája, életeszmei egyként ivódnak magatartásába.

A kettős élmény ellentmondásosan köti; az értelmiségi, polgári világ magas szellemi igényeivel az európai műveltség csúcsaihoz juttatja el, aminél fogva kortárs gondolkodóinál sokszor előbb és szélesebb körben ismeri meg a kor legjelentősebb szellemi áramlatait a marxizmustól a modern nyugati polgári irányzatokig, s ez megmenti őt bizonyos fokig a valóság értelmezésében az egyoldaluságtól, beszűküléstől.

Ugyanakkor ez a polgári intellektuel mentalitás gondolkodásának, kritikáinak határait, problémafelvetéseinek módját, megoldási elképzeléseit is megszabja.

A Mezőszilas környékéről hozott magyar tapasztalat / a parasztság bomlása, a polgárosodás kilátástalan utjai, a szegénységgel való mindennapos küzdelem/kifejleszti benne a szociális problémák iránti mély érzékenységet, mely állandó konfliktusok forrásává válik a polgári körülmények között élő Németh tulzott felelősségérzete miatt.

"Engem, mint jó módban élő tisztviselő ember gyermekét, nem a sérelem tett szocialistává, hanem a rossz lelkiismeret... Elviselhetetlennek éreztem s érzem azt a csekély előnyt is, amelyet előjogos helyzetemnél fogva kaptam." - írja a Messziről c. Tanu - tanulmányban. Így teszik őt "hajlam és belátás" szocialistává is; a XIX. és a XX. századi szocializmus eszméi iránt fogékonnyá.

Németh - mint főhősei egy része - azok közé a Jó Péterek közé tartozott, akik még "érdekük és vonzalmuk ellen is barátjukká teszik az igazságot", s épp az érdek és vonzalom miatt ellentmondásosan, olykor meghasonlottan, itt-ott tévutra szaladva, de elszánt és makacs moralista elkötelezettséggel mindig az igazsággal együtt az igazságért küzdöttek. Eközben Németh számtalanszor esik tulzásokba, idealista megközelítéssel eltorzítja a valóság összefüggéseit; elszakad a realitástól, de mondandója mélyén mindig ott rejlik valami az igazságból.

1948-ban maga magát felülvizsgálva a támadások szorongattatásai közt írja: "Az igazi írónak, ha az, tévedése is csak egy részigazságnak lehet a tulbeesülése, s bizonyos, hogy a kollektivum csak gazdagabb lehet vele, ha ezt a részigazságot is befonja a maga teljesebb igazságába." /21/

2.

A gondolkodó

A minőség forradalom "elméletét" Németh László a társadalom "átfogó" megváltoztatására, a minőségszocializmus létrehozására dolgozta ki.

A XIX.sz. végi, XX. századi kapitalista rend gazdasági, társadalmi válságát jól látja Németh László, azonban a történelmi fejlődés által új megoldásként felvetett proletárforradalmat s ennek útján létrejövő szocializmust elutasítja.

"Ha a válság szakembere akarok lenni, nem tudom, hol kezdjem, Kruppék vagyoni viszonyainál vagy Theokritos idilljeinél"- jegyzi meg humorosan, de sokat mondóan Curtius és a Die Tat c. tanulmányában. /1/ Hogy mégis elsősorban "Theokritos idilljeinél" kezd, az abból adódik, hogy a társadalmi- gazdasági és a szellemi forradalmat elválasztva egymástól az utóbbira helyezi a hangsúlyt.

"A magasabbrendű, művészebb, arisztokratikusabb munkáért való küzdelem: a "minőség forradalma" és a tömegek gazdasági boldogulásáért és kulturális emelkedéséért folyó küzdelem: a "tömegek forradalma" egymás ellen nem játszható ki és ha érnek, csak együtt érnek valamit. Elit-gondolat és szociális mozgalom nem ellentétek." /2/ Németh úgy látja, hogy a kapitalizmussal szemben az "első nagy ellentmondás", a szocializmus éppen ennek a kijátszására törekszik, amikor átvéve a "tőkevilág érték mércéjét és számolási módját ", "ellenkező jellel" ugyan, de a gazdasági rend "előítéleteivel" gondolkodik.

Ezért nevezi a Nouvelle Revue Francaise lapban megjelent fia-

talok véleményével egyetértőn a kapitalizmust és szocializmust gazdaságilag "egymást fojtogató ikrek/nek/, egymás kiegészítői- és tükörképei/nek/". Mindegyik "ugyanannak a tévedésnek két neve. A szocializmus félforradalom. Csak a tőkésrend igazságtalanságait bírálta, nem érintette szellemét és értékrendszerét." /3/ Németh László szerint a társadalomnak nem gazdasági alapjaiban van szüksége forradalmi változásra, hanem szellemi, erkölcsi tekintetben.

"A szocializmust a kereszténységhez szokták hasonlítani. Szocializmus és kereszténység közt épp az a lényeges különbség, hogy a kereszténység új értékrendszert állít a meglevővel szemben: szellemi az anyagival, mennyeit a földivel, míg a szocializmus ellenfele értékrendszerét veszi át ellenkező jellel, s épp ez a közös értékrendszer biztosítja a gyűlölet alatt a 19.sz. mély emberi egységét." /4/

Ez az a pont, ahol Németh látszólag teljesen egyetért a nyugati antimarxista és anarchista polgári gondolkodók nézeteivel. "Míg a tizenkilencedik század kapitalista szellemű szocializmusának eszébe sem jut a tömegtermelési elv jogosságában kételkedni s természetesnek tartja, hogy egy ország minden lakosa ugyanabban a nadrágban járjon, a Fried szocializmusa, melyet a minőség forradalma fűt, noha a tömegekért küzd, a tömegekben lappangó egyéni változatokat, az "emberi minőséget" akarja termelésben és életben felszabadítani." /5/

Hasonló gondolatokat fejeznek ki Nietzsche hatásán induló Ortega- Weber- Jaspers- Mannheim féle elit elméletek a "tömegtársadalom" koncepciójában, a spengleri- dilthey-i kulturtörténet az arisztokratikus kisebbség álláspontjának védelmében. Az eltömegesedés, az emberek, osztályok nivellálódásának veszélye, a kultúra hanyatlása ellen konstruált elméletek

az uralkodó kisebbség, az elit társadalmi-politikai hatalmának jogait próbálják megóvni és szentesíteni legtöbbször antidemokratikus módon.

F.Fried és H.de Man kapitalizmus kritikájában már sokkal egyértelműbb módon tükröződik a polgárság védelme; történelmi szerepének megvilágításával igazolni kívánják vezető helyét a társadalmi hierarchiában s ezzel a kisburzsoázia hatalmát erősíteni a kapitalista rendszerben.

Németh László, noha több ponton érintkezik ezekkel a gondolatokkal, a korszak legreálisabb dilemmáira rátapintva mégis csak más oldalról indul el.

Mégpedig a kapitalizmus lényeges ellentmondásának, a tőkés társadalom és termelési rend elembertelenítő hatásának felismerése az, ami őt az ember és "emberi" melletti kiállásra, az egyéniség védelmére ösztönzi.

Németh eszménye a sokoldaluan, arányosan művelt ember, akinek az "alkotó századok" biztosítják az önmegvalósítási színteret az egyéni élet minden területén. Az egyén a tőkés rendben anyagilag és szellemileg a legteljesebben kiszolgáltatott, s ezt Németh az ember fő tevékenységi formája, a munka vonatkozásában tartja katasztrofálisnak. Munka és szenvedély "kétéltüvé válása", az alkotó, "minőségi" munka eltűnése tulajdonképpen azt jelenti - mint Németh rámutat -, hogy az ember az élet valódi értelmét, célját veszti el.

"Az erőket kihasználó XIX.sz. felhasználta a munkát és visszatrasztotta az egyéniségeket... Előbb az ipar hullott bele a gyár darálójába, aztán sorra a szellemi foglalkozások...Az egyéniség kifolyott a munkából.../mely/ magával rántja az igénytelenségre hajlamosakat s magukra hagyja, elszabadítja az igényeseket." /6/

Németh László az ember, az emberi tevékenység erkölcsi, szellemi értékéért, a kapitalizmus által elnyomott alkotó, kezdeményező szabadságért emeli fel szavát, s keresi azt a közösséget, ahol ez biztosított az egyén számára, amelyben az elidegenedett képességek, hajlamok szabadon kibontakozhatnak. Németh helyesen indul el; a "társadalmi" s a "szellemi" forradalom egységének irányába keresi a magasabbrendű társadalmi közösség formáját. Voltaképpen a minőségsszocializmus is ezt akarta kifejezni: "szocializmus beoltva a szellem forradalmával."

Ezért látja úgy ebben az időben, hogy a "csak" anyagi-gazdasági viszonyokat érintő szocialista változás a kapitalizmus által életrehívott tömegmunkát, szolgalelkűséget, műveletlenséget nem szünteti meg, az egyén itt is éppugy elveszhet. "Tulajdonképp már a tőkés rend feláldozta az embert a kollektív életnek, - írja 1932-ben - beledaráltta az államgépbe az egyént, bekapta a sokszínű vidékit s átlag embereket dobott ki... A marxizmus folytatja ezt a munkát. Tovább központosít s egyre kevesebb embernek engedi meg az izlést és a kezdeményezést. "/7/

"A szocializmus egy nagy közösségről álmodik, amely az egyént sejtté fokozza le, viszont olyan arányosan osztja el tagjai közt a javakat, mint egy szervezet sejtjei közt a táplálékot. ...Megvetnek minden egyénit, helyit, különöset, egyszerit. A hatalmas, szürkeruhás szörnyetegért, a munkás közösségért lelkesednek, amely kiaknázza a földet... Nem ismernek tökéletesebb embert, mint aki e közösségbe a sejt alázatával illeszkedik be."/8/

A Minőség forradalmának köteteit végiglapozva mindenütt érezhető Németh László vitatkozó, ellentmondásos állásfoglalása.

A szocializmus közösség "óriása" nagyjából éppugy gondolkodik, mint "egy kapitalista", ugyanakkor elismeri, hogy szükség van "az elosztás reformjára" s a közösséget inkább elfogadja "kizsákmányolónak", mint a magánembert; aggódva azonban, hogy a "munka pontos megfizetéséért", a "mennyiségi arányosításért" folytatott harcból kimarad a minőség, a munka öröméért folytatott harc.

Elismeri, hogy a "szocializmusban megvan a törekvés, hogy a tömegeket egy szilárdabb rend védelmében részesítse", de erkölcsi tisztasága ellenére korlátoznak, egyoldalunak tartja, mely az élet "megszűkítését, a legszebb lehetőségek feladását jelenti, de egy alacsonyabb szinten mégis stabilizál."

Nem ítéldhetjük meg egyértelműen a 30-as évek Németh Lászlójának a szocializmushoz való viszonyát.

Németh László 1934-ben a Korunk-ban Molnár Erikkel váltott nyílt levélben ezt így fogalmazza meg:

"A szocializmus a mozgalom, a marxizmus a mozgalom elmélete. Minden mozgalomnak van egy értelme, amelyet nyelvünk ad nekik s van egy értelme, amely a hozzátartozó eseményekből rajzolódik ki... A marxizmussal mint elmélettel nem tudok megbarátkozni... a szocializmus életrevalósága mélyebben fészkel, mint az elméletben." /9/

Azt viszont több helyütt is hangsúlyozza: "a szocializmust, amelynek követeléseit osztottam s vállaltam a minőség- elv beoltásával szerettem volna ruganyosabbá tenni...ennek szabadságával, vállalkozó kedvével.../10/

Mint mondja, nem gazdasági téren követel kevesebbet, hanem szellemi téren többet; a probléma azonban az, hogy figyelmen kívül hagyja: ezt a szellemi, minőségi "többet" csak megfelelő

mi 3
a lap 11

anyagi, gazdasági alapon lehet elérni. Önmagában szellemi, minőségi forradalommal társadalmi-gazdasági rendszer alapjait megváltoztatni nem lehet.

S ezen a ponton érezhető, hogy Németh valójában nem értette meg a marxizmus elvének, a szocialista rendszer lényegének legfontosabb alapgondolatait, megkockáztatva azt a feltételezést is, hogy talán nem ismerte oly mértékben Márx-Engels munkáit, hogy ezt megérthesse. /Írásaiból ugyanis az tűnik ki, hogy a nyugati polgári marxisták kritikáira alapozza véleményét./

Tény viszont, hogy a 30-as években a szocializmus gyakorlata sem szolgálhatott kellő példával Németh számára. Maga még nem él a szocializmus valóságában, Magyarországon pedig nem kaphatott ebben az időben a szovjet valóságról torzításmentes képet.

Bálint György, a kor egyik ragyogó publicistája 1932-es cikkében érzékletesen világítja meg ezt a helyzetet. "A világsajtó növekvő objektivitása miatt... most már végképp nem tudom, hogy mi van Oroszországban: kommunizmus vagy kapitalizmus, nyomor vagy fejlődés, tüzfészek vagy elhamvadt romok, ajtó-dömping vagy enyvhiány. Most már sejtelmem sincs, hogy mi igaz abból, amit Moszkvából jelentenek, és hogy egyáltalán jelentenek-e valamit Moszkvából?."/11/

Amennyit hallott, tudott Németh László a sztalinizmus módszereiről, az egyenesen elriasztotta, s így talán érthető, hogy Némethnél a keleti demokrácia, a "bizánci-szocializmus" meglehetősen negatív történelmi párhuzamokkal íteltetett el.

"Az orosz szocializmus ...a szocializmusnak egy alsóbbrendű fajtája, mely lehet hasznos, ahol már megvan, de nem lehet eszmény, ahol még nincs."- írja a Válasz 1936. III.évfolyamában.

A kor szocialista eszméjét dogmatizmusa miatt nem tartotta

elég ruganyosnak a század friss eszméivel szemben, gyakorla-
tát módszerei miatt egyoldalunak, nem elég "emberi"-nek az
egyén és egyéni megőrzését biztosító, igényes, alkotó közössé-
gi élet szempontjából.

Németh László a társadalom mindennapi emberének teljes
életét félti a beszűküléstől, az egyoldaluságtól, az elszinte-
lenedéstől; az emberben élő "Robinsont" akarja felszabadítani.
Ezek a gondolatok Némethnél közvetlenül vezetnek az értékes,
többre képes, többre hivatott, átlagon felüli egyén kiemelésé-
hez. A "tömegektől", a proletárforradalomtól való rettegése,
mely nála mindig az igénytelenek, az "átlagemberek" uralmát
jelenti, ide vezethető vissza.

"A hitványak felülkerekedése a tömegmozgalomban s a kiválóság
elzüllése a tömegmozgalmon kívül egyik fő oka, hogy a szocia-
lizmusnak, ellenállhatatlan belső igazsága ellenére is, időn-
ként oly rosszul áll a szénája, s győzelme elé sokszor azok is
szorongva tekintenek, akik elkerülhetetlennek tartják." /12/

Az "ellenállhatatlan belső igazságot", ellentmondásosan
bár, de látja Németh László.

A szocializmus biztosítja a demokráciát, ezzel az emberek
minimális jogait, - de -, szóval meg benne a félelem, az elő-
jogok elsöprésével "a kiválóság beletörése a minimális jog
rendjébe...megsemmisíti a különbeket. A demokrácia kimondta
a mindenki jogát, itt az idő, hogy kimondjuk az őszibb, fonto-
sabb, társadalomalkotó jogot: a kevesekét." /13/

Mert mi a társadalom?- kérdezi Németh Ortega tanulmányában.

"A társadalom Ortega szerint az az egység, amelyet egy példa-
kép és a követői alkotnak. A társadalom úgy jön létre, hogy a
kevesek a tömeg fölé kerülnek: hatalmuk lesz a tömeg fölött.
A hatalom erőszak, de nemcsak erőszak...A hatalom elsősorban

szellemi befolyás, amelyet a példakép gyakorol." /14/

Látható tehát, hogy Némethnél egymáshoz fűződő gondolatok: az anyaggal szemben a tudati előtérbe helyezése, a belső szellemi változás középpontba állítása, az egyéniség szerepének kiemelése.

"...mit használ a forradalom? - kérdezi Boda Zoltán, az Emberi színjáték főhőse a 19-es forradalom eseményei közt- Minden embernek magának kell tisztáznia az életét. Ha csupa önmagával rendbejött emberből állna a társadalom, akkor a társadalom se tehetne mást, ő is rendbe jönne." /15/ Az önalakítás, az az elgondolás, hogy az igazi forradalomnak először az egyénekben kell végbemennie, élete végéig kísérti Németh Lászlót.

Egyén és közösség vonatkozásában ez a fordított viszony eredményezi, hogy a megoldási módot az emberben történő morális, szellemi változás - majd így a jobbak kivonulása - s a "példaélet forrásával" az egész közösséget átalakító kis egységek; telep, kert, tájhaza, sziget vonalán keresi.

Egy rövid gondolatsor erejéig már itt ki kell térnünk arra a problémára, hogy Németh Lászlót épp a fenti nézőpontja alapján - mely a továbbiakban bonyolult összefüggéseken keresztül mélyebb és részletesebb megvilágítást nyer Németh gondolatrendszerében - nagyon sokan a magyar szellemi élet legindividualisabb gondolkodójának tartják.

Elhamarkodott ezt kimondani, még akkor is, ha nála egyén és közösség értelmezésében ellentmondásokra bukkanunk. Németh László megközelítésmódjában kétségtelenül találunk némi egyéniségre- koncentrált szemléletet, ideológiájának azonban soha nem vált erkölcsi alapelvévé az egyént a közösséggel szembeállító, a társadalomban a személyiség abszolút és autonóm joga-

it hirdető individualizmus. Németh egy olyan korban vállalta magára az individuum védelmét, amely azt a legteljesebben kifosztotta, elnyomoritotta, s így az érte szólás - mondjuk ki őszintén- szükségszerűen együtt járhatott az egyén, az egyéni érdekek jelentőségének kiemelésével, olykor fetisizálásával.

Németh azonban mindig egyén és közösség közti harmóniát kereste; a társadalmat, mely leginkább biztosítja ezt. Nem véletlenül válik számára Apolló a "minőség örök cégérének" kifejezőjévé, nem véletlenül talál a görögségben "emberformáló példát" a 30-as évek elején.

Mivel a kor realitása lehetetlenné teszi; a minőség gondolatnak a valóságban igazolást, tekintélyt, történelemmel hitelesített bizonyítékot a görög társadalomban mutat fel. Eszménynek látja őket az emberi és közösségi élet teljességében, a magas szintű kultúrában, a belső összetartozást biztosító mély szellemi egységben /vallás/, de ez egységben a sajátos helyi jelleg, "külön jelentés", az egyéni szín kiküzdésében s megőrzésében.

- - - - -

A fenti bonyolult problémafelvetések, azokat a tévelygéseket és buktatókat is magukban foglalva, melyeket Németh megjárta, a XX.század "életképes irányainak széttagoaltságában", Lackó Miklós szavaival, az "emberi" és az "emberséges" /elvont humánus/ közötti egyensúlyteremtésért folytatott harcot tükröznek.

"Emberi" alatt az egyén megőrzését, az önálló vállalkozás melegét, a hagyomány eleven erejét, a helyit, az egyszerűt, a kis "természetes" társadalmi egységeket, a tájhozát érti, "amelyet a beszélő valóban ismer, s amelyben ő maga is mint személy

számít - ,tehát a nagy általános igazságok mellett az élet konkrét szövevényének az igazságát, melyet egy elvont humanizmus- és haladásfogalom képtelen a szemléletébe beépíteni." /16/ A kor irányai közt ehhez keres Németh László új szellemet, őrizkedve attól, hogy az "egyéniesség mániákusainak" /vallás, nacionalizmus, fasizmus/ szolgálatába álljon.

"Európának nincs olyan politikai iránya, mely mellé a kor értékeiért és lehetőségeiért szorongó ember odaállhatna" - mondja egyaránt elvetve a XIX. századi demokrácia, a szocializmus, s a fasizmus eszméjét. Németh László hangsúlyozza:

"Az új szellem elmélyíti a belső életet, felébreszti azt a titkos egyéni felelősségtudatot, amelyet vallásos érzésnek lehet nevezni, megtanít kicsiny közösségek tiszteletére, a társadalmi szürkesség egyhangja helyett a színek összhangját keresi, de nem szegődik sem leszögezett intézmények, sem múló hóbortok szolgálatába." /17/

Ezért az "emberi" és "emberséges" közötti összhangot az örök értékek segítségével próbálja megteremteni; így kapcsolódik nála a kor időszerű kérdései a múlt hagyományaival.

Az új vallást, az "egyház és tételek nélküli", az emberi magatartás, lét mélyébe ivódott "néma vallást", amely ész, értelem és belső érdek, erkölcsi ösztön egységével az ember életének kiteljesítéséért való küzdelmet - avagy Németh szavaival az "egyéni üdvösség harc" diadalra vitelét - , s ezzel együtt a nemzet s az emberiség ügyét szolgálja, Németh az antik görög, a koraközépkori keresztény és protestáns eszmei hagyományokból, a Dilthey-i és Maritaine-i új tartalmu vallásosságból bontja ki. Nem misztikus, transzcendens vallás ez, mint ahogy a néhol valóban homályos némethi megfogalmazás miatt többen értékelik, hanem az ember "Jó Úgyért" folytatott küzdelmének belső rugója,

erkölcsi norma, belső kényszer, mely mindig a Jobb felé hajtja az egyént. Ez vált a minőségyszocializmus eszméjévé az egyes ember s a közösség vonatkozásában is.

Véleményünk szerint szükséges leszögezni, hogy az "örök" Némethnél soha nem jelentett abszolút, időtől és társadalomtól elvonatkoztatott értéket, hanem - ahogyan a Három gondolat s a Curtius és a Die Tat tanulmányokban hangsúlyozza -, hagyomány és időszerű egységét, mely minden helyzetben ujratereztődik. A szellemi őskeresés, mely általánosan jellemzi a kor ideológiai és irodalmi életének különböző irányzatait, egyaránt jelenti a hagyományok igazolását, a jelen problematikus helyzetében a követendő példát, s annak az erkölcsi humanizmusnak a szintézisét, melyet a XX. század nem tudott megteremteni.

A fentiekkel függ össze, de Némethnél külön, dolgozatunkban jellegénél fogva részletesebben elemezni módunkban nem álló kérdéskör, hogy történelemszemléletében a szellemtörténeti megközelítés nemcsak eszmék, hanem társadalmi formák, magatartások ujjaértékelésében, ujjaértékelő-átvételében is kifejeződik.

A görög poliszrendszer mellérendelt kis közösségei, a hűbéri társadalom egyéni vállalkozásokat biztosító birtokrendszere, a rendi társadalom naturálgazdálkodásának rendszerén belül a kistermelői céhek és faluközösségi formák eszményeivé válnak Némethnek, s Olvasónaplójában maga is utal rá; "...az én szocializmusom azért volt olyan gyanús sokak számára, mert Európa eszményített, beteljesedett múltja volt az éltetője."
/18/

A racionalizmustól való elfordulás, az irracionalizmustól a misztikához kanyarodás ott rejlik a jelen megoldáskereséseinek vivódásaiban, a kérdések ilyen felvetésében s azokra adott válaszokban érintkezési pontokat találhatunk a 20-as

években Európában végbemenő "szellemi refeudalizáció" eszméivel, mely éppen nálunk, ahol a feudalizmusnak erős, még a XX.századba is benyúló gyökerei voltak, felerősödve jelentkezett; ugyanakkor azt is látni kell, hogy Németh nem az egyedül üdvözítő eszmét keresi a történeti múltban /a középkorhoz való visszafordulás pl. soha nem válik olyan reakciós tartalmúvá, mint Szabó Dezsőnél/, minőségyszocializmusába ott és oly mértékben építi be, ahol "emberi" és "emberies" vonatkozásában a jelen lehetőségeit nem látja. . . .

Németh szinte észrevétlenül nyújt választ a polgárság szemszögéből erre a kérdésre 1936-os tanulmányában, ahol is azt fejtegeti, hogy az értelmiségi polgár, "a szellem embere a maga osztálya ellen lázadóban, az új osztálytól /munkásoszt./ konok papok által elzárva egyre inkább csak a rászállt hagyományból táplálkozott. Nem volt igazi közösség melyből megtermékenyülhetett, melyet megtermékenyíthetett volna."

A meg hasonlítás - melynek okát és következményét félelmetes igazsággal mondja ki Németh - eredményeként "élet helyett hagyományhoz, példához, volt kulturállapothoz fellebbez: többnyire egy részigazságot duzzaszt áleszmévé, mely őt dacos mámorába ejti, de igazán meg nem nyugtatja. S mivel a szocializmus ellenfelei épp ezek mögött a féleszmék mögött szokták megvonni önzésüket - mert részlegességében ott a kibuvó is - alapjában igaz, szenvedő ~~emberek~~ emberek akaratlanul s néha különös salto mortáléval a sötét erőknek lesznek szövetségesei."/19/

A lényeges, hogy Németh társadalmi- közösségi elképzeléseit, ideológiáját végső soron a szocializmus eszméjéhez és gyakorlatához kapcsolódva, ahhoz igazítva, de azzal vitatkozva és annak ellenében alkotja meg.

A továbbiakban tekintsük át röviden az ideális társadalom eszméjét körvonalazó minőségyszocializmusának a közösségi strukturára vonatkozó főbb gondolatait. Németh "A minőség forradalma" negyedik kötetében, a Mozgalom tanulmányaiban próbál erről egységes képet adni./20/ Az Új politika, Debreceni Káté, Nemzeti radikalizmus, a Reform tanulmányaiban történik ennek legpregnansabb megfogalmazása.

Németh László koncepciójában a társadalom uralkodó osztálya a "középosztály". A Debreceni Káté alapvető követeléseit rögzítő pontjainak egyikében leszögezi:

"Át kell építenünk társadalmunk strukturáját, hogy a gerinc megint a test középpontjába kerüljön, s olyan vezérlő réteget kell uralomra juttatnunk, amelynek tudomása van a testről és helyzetéről." Ez a vezérlő réteg a kultúra fegyelmével kormányozni tudó, a "paraszt és munkásosztály javára" az uralkodó réteggel szembe forduló "új nemesség", amelyik kihasználva a "középosztály megbomló osztálytudat ingását egy ráncszabott szocializmust plántál be a Duna- területre."

A gondolatot jóval korábban, már 1928-ban megfogalmazza. "... a föld népe ma már nem egységes társadalmi réteg, lassan egy új polgárságot vet ki magából, melynek a fiai szabadon áramolnak a középosztály felé... itt volna a pillanat, amikor a középosztály néppel érző elemei összefogva ezzel a fölfelé özőnlő tömeggel megkisérelhetnék a magyar nép arcát a magyar műveltségben is kidomborítani." /21/

Magyarországon a középosztály-centrikus társadalomlátás a 20-as évektől erősödött fel fokozatosan. Szabó Dezsőnél az értelmiség kezdetben vallott önálló szerepét 1921-től felváltja a magyar parasztsággal felfrissített "középosztály"

hegemóniája. Az 1925-ben alakuló, a népi értelmiség egyik első gyülekező helyeként számontartott Bartha Miklós Társaság programjában az értelmiség vezető szerepének és a nép iránti felelősség gondolata már együtt jelentkezik.

A "középosztály" kérdésével való foglalkozás általános tendenciaként jelentkezett ebben a korszakban, magát a fogalmat is gyakran használták, keresték az osztályhoz tartozás ismérveit. /Weis István, Szekfü Gyula, Kornis Gyula, Németh László/

Mindez az adott időszakban a középrétegek szerepének megváltozásával, alakulásával függ össze. Az ellenforradalmi rendszer egyik célja a középrétegek megnyerése volt; Bethlen és Gömbös is a rendszert mindenben szolgáló "hordképes középosztály" teremtésével akartak tömegbázist szerezni. Az ország gazdasági és közigazgatási pozícióinak jelentős részét a középbirtokosi, dzscentri származású tisztviselők birtokolták, akik ugyan kiszolgálták a nagybirtokot és nagytőkét, de önálló politikai, gazdasági szerepük növeléséért is küzdöttek. S azt, hogy általában a középrétegek az osztályuralomban való nagyobb rész vállalásának hiedelmében ringathatták magukat, az uralkodó osztály - főleg a Gömbös-kormány- megtévesztő taktikája is segítette.

A 20-as évek dzscentri -katonatiszti rétege fokozatosan felhigult a városi kispolgársággal, a falu középparaszti rétegének utódjaival, akik alacsonyabb értelmiségi, alkalmazotti pályák felé orientálódtak, s a hangadó régi dzscentri réteggel szemben ennek a rétegnek mindvégig kapcsolatai maradtak az "alsóbb néposztályokkal", növekvő érzékenységet mutattak a nép és az ország szociális problémái iránt, annál is inkább, mert a társadalmi elhelyezkedés szempontjából erősen kiszolgáltatottak voltak. Felfelé bizonyos lojalitás, lefelé pedig

szolidaritás jellemezte ezt a réteget, melynek értelmiségi elemei kettős kötöttségüknél fogva a társadalmi változásra is "közbülső" megoldásokat találnak.

Németh László a dzsentri törzsű "középosztályt" erősen elitélve, ezekben az alsóbb rétegekben, a "2-300 pengős értelmiségben" látta a "nemzet ébresztőjét". Ez az értelmiség alkotja a Németh László-i mozgalom "értékes emberanyagát", amely a szellemi, erkölcsi alapon történő változás biztosítója. Ez az osztály, mint Németh a Népi író c. cikkében /22/ rámutat, vállalja a minőségiszocializmust, amellyel védi "százazeit egy szűk osztályimperializmus ellen, dajkáját: a könyvet, a hagyományt; jussát: az egyéniséget; tündöklése mezejét: a minőséget."

Ugyanakkor a "felelősséggel megszólalt lelkiismeret", az osztályhelyzetéből fakadó "osztály-büntudat" mindenkor szövetségesévé teszi a népet.

A szövetségest a munkásosztály 19-es veresége, a forradalomból és a forradalmat vezető tömegekből való kiábrándulás miatt - nemcsak a magyar tapasztalat, hanem a közép-európai szocialista mozgalmak vereségei alapján is - természetes módon kereste az értelmiség a parasztságban; annál is inkább, mert a parasztság helyzete, melyben együtt és kiéleződve jelentkezett a történelmi fejlődés lemaradásainak s a kapitalizmus válságával súlyosbodó jelenlegi kérdések megoldatlanságainak problémája, össztársadalmi szempontból is egyre sürgetőbb megoldást kívánt.

Azzal, hogy ebben az időben a haladó értelmiség jelentős része a parasztsággal való szövetséget keresi, a parasztság "középosztályba" való feljutását sürgeti, mint Révai mondja, a "magyar történelmi fejlődés egyik korszakos mulasztásának jóvá-

tételét" követeli.

Németh soha nem bizott a parasztság önálló erejében, de nem is ábrándult ki belőle, mint "parasztforradalmat" hirdető kortársai közül többen. Alapelve - Veres Péter tiltakozása ellenére - mindvégig az maradt, hogy az értelmiségnek kell nevelni, öntudatra ébreszteni, tanítani a parasztság tehetséges részét, de "ezek a tanult parasztok", kapcsolatban maradva otthonukkal; népvézérekévé válva maguk szervezik önmagukat.

Németh igen helyesen meglátja a parasztság felemelkedésével járó problémákat, az uri és népi sors "szakadéka közt hazátlanná válók" ellentmondásos helyzetét. Véleménye szerint siettetni kell a két sors "összeolvadását azzal, hogy a két sors közé kerülteket nem lökjük vissza ODA és nem huzzuk át IDE, hanem meghagyjuk őket összekötőknek, a nép bontakozó igényei és a mi reformszándékaink közt, amíg a hidak magukra nem huzzák a seregeket s mi, tulparti hidfők bele nem olvadhatunk az átkelt seregbe." /23/

Németh ezért válik a 30-as évek közepén - szinte elsőként - a népfőiskolák, táborok, falujárások, a nép Eötvös kollégiuma megalapításának apostolává. /A nép öntudatosodását segítő nevelési intézmények majd csak a 40-es évektől válnak az ország közvéleményét megmozgató gondolatokká./

A népiség - s a népi irodalom egészének szempontjából is ezt tartja lényegesnek Németh - nemcsak származás, hanem vállalás, "vallás" dolga, mely egyuttal a nemzeti, emberi viszonylatokban gondolkodást is jelent. Veres Péter ugyanezt fogalmazza meg Népiség és szocializmus /1943/ tanulmányában. Németh felismeri ennek társadalmi jelentőségét /Akik tanultságból élnek, 1942-43/, midőn azt mondja, ezzel a vállalással az értelmiség a fennálló viszonyok kritikusává, elemzőivé

válí /falukutatók/, s hozzátehetjük, társadalomszemléletében radikalizálódik.

A népi írók értelmezésében a népi gondolat tartalmának még egy sajátossága fontos, mely az osztályfogalom kiküszöbölésével, elhomályosításával az általuk vallott "osztályfölötti szocializmushoz" vezet. Veres Péter említett tanulmányában világosan megfogalmazza:

"a népi gondolat... mégsem kifejezetten osztálygondolat, mert tulvezet az osztályokon, át az osztálynélküli társadalomba s s végigkíséri a népet mindaddig, amíg él, bármilyen legyen is a társadalmi rend formája." /24/ - ami azt is jelenti, hogy ennek a gondolatnak a vállalói tulajdonképpen nincsenek osztályhoz kötve, örök érdekek és értékek képviselői.

Az adott korban ennek az értelmezésnek ideológiai-politikai vonatkozásban kétségtelenül elsősorban negatív tartalma volt, egy új társadalmi rend perspektívájának felmerülésekor az osztályok, osztályok közötti különbség elmosása, pártoktól és hatalomtól függetlenül a nép szolgálata zavaros és veszélyes gondolatokat hordoz magában. Ugyanakkor a népiek őszinte hitvallásában e gondolat pozitív mozzanatok is tartalmaz; a népben-memzetben gondolkodást, minden körülmények között a dolgozó nép melletti kiállást, a sorsközösség-vállalást.

Ezt az elkötelezetlen eszmét vallja a Németh László-i értelmiségi, aki a "nemzetelatti" /parasztság/ és a "nemzetekivüli" /munkásság/ réteg vezetését addig tartja hivatásának, amíg az kivívja teljes emberi egyenlőségét - anyagi, szellemi tekintetben egyaránt.

"Én az osztálytalan társadalmat..., másnak, mint értelmiségi társadalomnak el sem tudom képzelni - írja Németh Az értelmiség hivatásában - ...Ez az osztály az, amely a többit lassan

magába ölelheti... a Noé bárka.../melyben/átmenti magát a jövő utópiája: az osztályok valódi összeölelkezése." /25/ A Népi író c.cikkében így folytatja a gondolatot: "a társadalom egy munkás-értelmiségi társadalom felé fejlődik. A "Proletárok egyesüljetek" /melyben hallgatólag az is benne van, hogy süllyed-
jetek mindnyájan proletárokká/ a múlt jelszava volt. Új szen-
vedélyeink és hóbortjaink alól én egy optimistább hangot
hallok ki: Legyetek mindnyájan értelmiséggé." /26/

Ezekért a gondolatokért nagyon sok kiméletlen kritikát kap Németh, főleg a 40-es és 50-es években; legelőször is a 43-as szárazói konferencián. Különösen Veres Péter és Nagy István ítéli el erősen. /27/

Voltak persze a "középosztállyal" kapcsolatos elgondolásai közt Némethnek olyan elméletei is ebben az időben, amelyen joggal kaphatták fel fejüket a baloldaliak. Így pl. a kispolgári rend elemeinek /kisbirtokos parasztok, szabad iparosok, kereskedők, stb./ általa "nagyon üdvös folyamat"-ként értékelt növekedése, mellyel a gazdasági életben vezető szerephez juthatnak az alacsonyabb szintet képviselő proletáriátussal szemben.

Nagyon gyakran találkozhatunk nála az elvben helyesen kitűzött cél /tudást, igényes felkészülést követelő, alkotó, az egyén számára is örömet jelentő munka/ s annak megvalósítására választott megoldási forma ellentétével. A haladó elképzelés így a haladást osztálytársadalmi szempontból éppen akadályozó forma miatt kap retrográd tartalmat s objektív valóságával ellenébe fordul a szubjektív szándéknak.

Mindenesetre azt nem lehet kétségbevonni, hogy Németh értelmiség - koncepciójában jó érzékkel az osztály nélküli társadalom irányába kereste a megoldást; a történelmi fejlődés

pedig hamarosan igazolta a munkásosztály és a parasztság "értelmiségivé válásának" /mind a magasabb szellemi színvonal, mind a magasabb igényű élet-és magatartásforma követelményével / társadalmi szükségességét.

S hogy az értelmiségi társadalom - némethlászlói felfogásban munkás és parasztértelmiségi - mikor és milyen formában lesz igazolva a jelen eldöntetlen, legfeljebb csak a némethi sejtetéseket megengedő, kérdése.

Ugyanakkor a fenti gondolatmenet a 30-as, 40-es években természetesen magában foglalja az osztályok elmosásának, az osztályok egymásba olvadásának, egymásba való belenyúlásának tartalmát is. Németh alapállása, hogy "fent" és "lent" között meg kell valósítani az összefogást - mindenféle erőszakos törekvés nélkül -, ez pedig, morálja szerint, a "gandhizmus" módszerével, a meggyőzéssel, a lelkiismereti beláttatással történne.

A történelem eszközei c. tanulmányában /1962./, amelyben részletesebben fejtegeti ezt a gondolatot, már maga is utópiának érzi a szatiagraha elvét s egy kétkedő kérdőmonddal ítéletet mond történelmi szerepéről is. /28/

Ebben az időben - a német előretörés és az egyre kilátástalabb magyar helyzet körülményei közt!- azonban Németh még hisz a gandhizmusban, "az erkölcsi magasabbrendűség fegyverével", az igazsággal akarja felvenni a harcot az igazságtalanság ellen.

Részint ez a magasabb példával való meggyőzés lehetősége juttatja el ahhoz az illúzióhoz, hogy a középrétegekből kikerülő Gömbös kormányát megnyerhetőnek véli reform-terveihez.

Természetesen Németh, aki a konkrét politikai mozgalomba való bekapcsolódástól mindig is tartózkodott, a közeledést abban a

tudatban vállalta, hogy "nem ők válnak /t.i.az irói tömörülés/ a kormány és az uri középosztály eszközeivé, hanem megfordítva: az írók szellemi mozgalma szerez irányító befolyást a középosztályi közvélemény és a "világi hatalom" felett." /29/

Németh László a minőségiszocializmus társadalmának belső gazdasági szerkezetét, közösségi rendszerét az "új középosztály" szemszögéből s a "felszabadított" egyén lehetőségei felől közelíti meg.

Németh olyan termelési formát tartott ideálisnak, amely a dolgozó, és kisebb közössége egyéni érdekeinek és érdekelttségének megfelel, biztosítja a szabad, képességeknek megfelelő tevékenységet. Kulcsfogalmává válik a vállalkozás, amelyben egyéni és közösségi érdek összhangja, függés és függetlenség harmóniája teremthető meg.

"...én a szerves társulást, a vállalkozást hirdetem. Nagyhangu szervezetek helyett a tájékozódás és alkotás ökonómiájával összefüzdött kicsiny csoportokkal szeretném beszórva látni az országot - ez lenne az igazi sejtrendszer - :...tanuló, kutató osztagok, amikor tanulni, kutatni kell, s fölkelő osztagok, ha a helytállásnak jön el az ideje." - írja 1935-ben a Reformban.

Az önkéntességi alapon történő vállalkozás egyrészt /30/ beleszorítja az egyént a közösség rendjébe, a közös cél és terv "szolgáltatásokat szab ki rá", de megőrzi függetlenségét is, munkájában a "maga udvarán a maga ura".

A gazdasági élet minden területét /mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, szolgáltatások/ érintő, a minőségi élet és munkamód elvét megvalósító terv ez.

"A tömegmunka az államé ; a minőség-munka az egyéné: állam és egyén egyensúlyát ez az elv tükrözheti a gazdaságban" - szöge-

zi le a Nemzeti radikalizmusban.

Az állami vezetés alatt álló nagyipar egy jelentős részét tehát a tömegmunka alkotja, mellette függetlenül megmaradnak a kisipari ágak, amelyek a "művészipart", vagy minőségipart őrzik az ehhez kapcsolódó minőség kereskedelemmel.

A termelésben igen fontos elvre hívja fel a figyelmet Németh, amikor az érdekeltséget, a termelő közvetlen felelősségét hangsúlyozza az árujáért, mely a vállalatok között minőségversenyt indít meg. Az elv azonban, úgy, ahogy Németh elképzelte, csak a szocializmus körülményei között valósulhat meg.

A minőségmunka másik nagy színtere a mezőgazdaság, leg-részletesebben ezzel a kérdéssel foglalkozott Németh.

Teljesen érthető ez az agrárkérdés akkori helyzetét tekintve, mint ahogyan a népiesek többségének az a törekvése is, hogy "az agrárkérdés demokratikus megoldásával együtt az ország egész gazdasági és társadalmi rendjét akarják átalakítani."/31/ Németh "A magyar élet antinómiái"-ban erősen tiltakozik a földkérdés megoldására kidolgozott tervek közül az egyik leggyakrabban hangoztatott elképzelés, a telepítés, mint "univerzális gyógyszer" ellen, mely éppugy ujraszülője a "halálraitélt" független kisbirtokos osztálynak, a birtokaprozódásnak, az egykézésnek.

A helyes kiút véleménye szerint a nagybirtok szétaprózása nélkül a szövetkezeti társulás, ezen belül a kisebb telepek bizonyos autonómiája./32/ "A birtok a közösségé, de a termelés és termés munkával arányos része a munkásé. Hogy ne hivatalnok legyen a termelő, hanem vállalkozó, beleszorítva a közösség rendjébe."- olvashatjuk a tokajiakat példaképpül állító Kapásokban. Tehát a munkás a vállalkozásban egyrészt megmarad a "maga urának" saját munkájában, ugyanakkor egy nagyobb közösség

tagja is, melynek felelősséggel tartozik, de amely segíti is. "A szövetkezetet nem utólag kell rákényszeríteni a települők-re; megvan az már a település előtt: közös munkaterv, közös értékesítés, közös kulturális szervek... megelőzik a viszonylagos önállósulást..." /33/ Tagjai az un. munkahadseregben erős szakmai kiképzést kapnak, mely a minőségi termelés feltétele. Ezek a viszonylagos önellátáson alapuló egységek nagyobb táj, ill. országos szövetkezetekbe egyesülnek; minden szánt azonban a függés és függetlenség kölcsönös előnyeivel rendelkezvén "mintaállam az államban".

A termelésben alapelveként kimondja: a "század gyára: a kert", meghirdeti Magyarország elkertesítését, a szántóföldről a kertművelésre, az ekéről a kapára való áttérést, mely új igények és élet-eszmények jelképévé válik számára. "A kapa épp azt jelenti, hogy az ember nem széltében terjeszkedik, hanem minőségben", kis területen, de gazdaságosan, értelmesen -- mondja ki az intenzív mezőgazdaság követelményét a Kapásokban.

Németh egész életét kísértő kert-gondolat megint csak ellentmondásosan hordja önmagában a haladásellenes és haladó tartalmat.

A kert-eszmény gyermek és ifjúkori élményeiben gyökerezik, valódi jelképpé és országberendezési elvvé azonban a 30-as évek elején Kecskemét, a kecskeméti parasztgazdaságok megismerésével vált számára. Nem véletlen szeszélyből hirdeti meg Németh a Reformban "Kecskemétet és Nagykovácsot az egész országból" jelszavát.

Mint Révai rámutat, ebben az időben a meglehetősen rosszul álló mezőgazdasági birtokok közül kiemelkednek az alföldi mezővárosok /Orosháza, Makó, Nagykovács, Kecskemét/, melyek a fejlettek,

intenzív módon gazdálkodó, kisbirtokformán belül biztosították a polgárparasztok szabadabb fejlődését, s a fejlettebb szövetkezetek, "polgáriasodott tanyák" - gyümölcsös, szőlős, hagymás gazdaságukkal - példáiává váltak az "átalakulást-nézőknek, változást-keresőknek".

A Kapások, a Cseresnyés, Mathiász János, a híres szőlőnemesítő nevét őrző Mathiász-panzió, szándékában az Utolsó kísérlet, s voltaképp az egész Minőség forradalma egyik alapgondolata e példa. Németh tehát nagyon is reális, az akkori Magyarország pozitív jelenségéből indul ki, amely azonban a rá jellemző módon történő továbbgondolásaiban, utópiáiban - a részgazságok felnagyításával, illuzórikus eltulzásával - negative visszaüt: így a Kert-Magyarország, a "földet egyenletesen befutó elektrifikált kertes-tanya" modelljének kidolgozásában, mint ahogyan az elkertesítés eszméje eltorzította azt az "új, művészebb életformát", melyet jelképében kifejezett.

Kertpártiságának persze van követelménye, melyet figyelembe vett a haladó idő. A népfőiskolás mintagazdaságok, melyekben belterjes, igényes gazdálkodásra, kertészkedésre tanítják, "paraszti és közösségi öntudatra" nevelik a hallgatókat - a némethi álom szervezése Somogyi Imre, a Kertmagyarország felé c.könyv szerzőjének munkája nyomán megindul az 1945-46-os évben.

S ma is hódítanak a kertek a városban; a szabadidő hasznos eltöltését és alkotó pihenést nyújtva a kisnyiri és a bocskay-kerti példa egyre több embernek lesz a némethi jó értelemben vett igénye.

Az országban e belső reformnak megfelelően háromféle hatalom van Németh elméletében; az államfő és a kormány, a tájhozák önkormányzatai, a termelők szindikátusai.

A társadalomra vonatkozó reformelképzelések elhelyezése, értékelése a némethi gondolatok közt még ma is problematikus, nem is igen vállalkoznak rá. Dolgozatunkban - tárgyunkhoz kapcsolódva - csak néhány dolgot, mintegy továbbgondolva a leirakat, emelnénk ki.

A szövetkezeti elv, a gazdasági élet általános szövetkezeti megszervezése, mely rokonítható Veres Péter és Féja Géza paraszti kollektivitásra épülő programjával, Némethnél is ut a szocializmushoz, sajátos ut azonban: a magántulajdon, a piac a verseny - a tőkés termelés alapelveinek meghagyásával, de, s itt ismét az utópikus moralista Németh élet-eszményei szólnak ezen alapelvek tartalmának morális megváltoztatásával.

A magántulajdont nem "szentség vagy rablás" egyoldalú ellentétéként kell értelmezni - mondja, hanem az a lelkiismerettől függően megbizatássá, kötelességgé válhat, mely az egyén alkotó, szabad vállalkozásához nélkülözhetetlen,

"A magántulajdon teljes megsemmisítése kiszolgáltatja az ujtót a közösségnek, nincs többé védett hely, amely mögé elbujhat, nincs zug, ahol szent összeesküvéseit forralhatja."/34/

A Bot Károly nemes szektájában felvetett gondolatot az Ember és szerep-ben így folytatja:

"Az öröklést ostoba, lealacsonyító dolognak tartottam. A vagyont nem... A magántulajdon mai anarchikus szentségének ellensége vagyok, de elveszettnek tartom azt a társadalmat is, amely lehetetlenné teszi, hogy a nagyratörő ember javak mögé sáncolhassa el nélkülöző függetlenségét s a Góliát-hatalommal szem-

ben legalább egy parittyakőnyi hatalomra ne tehessen szert céljai érdekében.

Sorsdöntő tetteimet sosem követhettem volna el, ha nem így gondolkoztam s vállalkozásaim csak azért sikerülhettek, mert maradt bennem valami paraszt-őseim vagyon-becsüléséből, s "idealizmusomnak" az a parasztjózanság a számvetője." /35/

Erkölcös módon élni a vagyonnal, az egyén saját lehetőségét - a közösség érdekében is - megbecsülni benne, ma is, a szocializmusban megszívlelendő, elgondolkoztató elv; Németh tragikus tévedése azonban az, hogy a kapitalizmus alapellentmondásait akarja ezzel feloldani, amely pedig lehetetlen.

Bot Károly kísérlete kapcsán, aki telepén a termelési rend morális úton történő megváltoztatására törekedett, maga Németh is kételkedik: a magyar tízezer holdasok a "példamutatás pásztorjátékától" meghatva vajon odaadják-e szántóföldjeiket.

A Németh László-i fordított út - nem a szocialista társadalomban lesznek szocialistákká a szövetkezetek, hanem a szövetkezetek hoznak létre valamiféle szocialista társadalmat - mint Révai rámutat, a népiesek kistermelői szövetkezeti utópizmusának sajátos megnyilvánulása, aki ezt még összeköti - főleg 1935-után - a "sziget", a kivonulás gondolatával is.

Az új társadalom belső közösségi rendszerének másik alapelveként a mellérendelést fogalmazza meg Németh.

A közigazgatási, kulturális, termelési önkormányzattal működő, bizonyos autarkiával rendelkező szövetkezetek, szindikátusok nem függetlenül, de egymás mellett élnek a társadalomban; a "terv és a központi irányítás" elegendő teret enged a helyi csoportoknak, tájhazáknak, községeknek. A "mellérendelés művészetén" alapuló, meghatározott önállóságu csoportokon felépülő társadalom koncepciója, jóllehet az uniformizálást, a "szi-

nek egybemosását" elősegítő szocializmus kivédését is magába foglalta, tulajdonképpen - mint ezt az Új politikában nyíltan ki is mondja - a szocializmus és fasizmus erős központosítást, alárendelő uralmi formát megvalósító rendszerének kritikája, a "totalitarizmus" ellenében vallott új államépítő elv.

A 30-as években általánosan elterjedő "totalitarizmus" ellen, mely "mind a fasizmusban, mind a szovjet rendszerben a modern antidemokratikus uralmi formák típusait látta", Magyarországon a polgári liberális -demokratikus irányzatok egységesen felléptek. /36/

Lényeges ezen "önkormányzattal" működő kis társadalom-közösségek belső életére vonatkozó némethi elgondolás, mely az ember egyéni és közösségi igényét egyaránt kielégítő törekvést tükröz. A telep-szövetkezetek nemcsak termelő-gazdasági közösségek, hanem élet-közösségek is egyben; - e gondolat szerves folytatása a nagy család elképzelés /Cseresnyés, Győzelem, Mathiász-panzió/. Csirája Némethnél a XIX-XX. századi paraszti nagycsaládok önálló társadalmi-gazdasági egységében keresendő.

A telepen élők tevékenységében a fizikai és szellemi munka szorosan egybekapcsolódik; szakmájukat állandó továbbképzéssel, igényesen művelik. Továbbviszi ezt a gondolatot Németh a "kapás társadalom" ideáljában, ahol is különböző társadalmi rétegek /munkások, parasztok, diákok, hivatalnokok/ képviselői élnek, akik a termelő munka mellett önképzéssel sajátítják el az irodalom, művészet, a legszélesebb értelemben vett kultúra értékeit. A munkás értelmiségivé válása a "társadalom mélyében" ezen kis tanuló, dolgozó, alkotó közösségekben megy végbe.

Igen pozitív gondolatokat villant fel Németh László; az értelmes,

magunk és mások számára is valamit érő élet csak ilyen minőségi tevékenységben teljesezhet ki.

A telepeken kívül a 40-es években még egy - közösségi szempontból ideálisnak tartott- települési formával foglalkozik, melynek mintáját a kenesei üdülőtelepen találja meg./37/ A "város és országberendezkedési terv" modelljét a Családias falanszter c. tanulmányában dolgozza ki.

Lényege, hogy városokban, falvakban olyan 100-150 családot ellátó házakat kell építeni, amelyek otthonosságot biztosítanak az embernek, ugyanakkor egy élő kis közösséget is jelentenek. Szállodához hasonlóan a lakók alkalmazottak segítségével teljes ellátást kapnak /takarítás, mosás, ételmezés, gyermekmegőrzés/, s a kulturált körülmények /társalgó, kultúrterem/ az egyén számára nyugodtabb, egyben "érintkezésre sarkalló" légkört biztosítanak.

A város és falu kerületekhez hasonlóan kertekkel, házakkal beépített "családiháztelepeken" épül fel, önálló, demokratikus vezetéssel rendelkező telepeken, melyek irányítása "kis köztársasági alkotmány" szerint történik.

Később, az 50-es évek második felében meginduló városfejlesztő program kapcsán ismét visszatér Németh a gondolatához /Lakásépítés- országberendezkedés, 1961./, akkor már az új bérháztömb típus modelljében látva a megvalósítás reális lehetőségeit.

Németh Lászlónak mind a szövetkezetek, mind az "ellátó házak", ill. "családiháztelepek" települési formájának kidolgozásánál kiindulópontja: a közösségi célok és az egyéni pszichológiai igények egyeztetése; a munka és lakóhelyeken egyaránt biztosítani a feltételeket a tartalmas, alkotó közösségi körök kialakulásához, melyek annál hatékonyabbak, minél

inkább egybeesik a kettő: munka és életközösség.

Figyelemreméltó, ma is nagy jelentőségű, Németh Lászlónál azonban kellően nem értékelt alapelv ez, melynek egyik első kimondója nálunk.

Németh külön említi, hogy mindkét települési forma szociológiai szempontból is előnyös, amennyiben a város és falu közeledését, a modernizálódást, az intellektualizációt és a vállalkozást - az ember szemszögéből tehát a teljesebb kibontakozást-segíti elő. /38/

A fentiek alapján látható, hogy a minőségyszocializmus-sal kapcsolatos némethi elképzelések részleteiben és egészében is az egyéni-kisközösségi- és társadalmi érdekek összhangjának megteremtésére irányuló törekvést tükröznek, mégha sajátos uton, idealisztikus és tévedésekkel teli módon is.

Az egyén, kis és nagyközösség viszonylatának problematikája az eddig említetteknel sokkal tágabb vonatkozási rendszerben tárgyalt Németh Lászlónál; ez a gondolat szorosan összefügg és egészet alkot a "Magyarság - Kelet-Közép-Európa - Európa gondolatkörrel. Mivel ez a kérdés - megközelítését illetően is - szélesebb körű s nem mindenben dolgozatunkhoz kapcsolódó elemzést kíván, így nem áll módunkban foglalkozni vele. Annyi azonban idekiváncozik, hogy a Duna-táj egységének, a Kelet-Európai sorsközösség vállalásának hirdetése, keresése a minőség elv jegyében szintén a közösségteremtő "reform" kísérlete egy tágabb körben. Az új közösséget megrajzoló Reformban valamennyi kör megtalálható egymáshoz szervesen kapcsolódva.

A minőségyszocializmus elvi és gyakorlati szempontból is legegységesebben kidolgozott programja ez. Németh önmaga mond-

ja, hogy nem rendszer akart lenni, "hanem egy ösztön működőben", a "reform szétfolyó, szervezetlen, önmagának ellentmondó s csak a lelkek igényeiből él." "Én magam - folytatja - sosem vállalkoztam volna követeléseinknek erre az összefoglalására, ha látom, hogy másokban a reformnak gazdagabb, teljesebb képe él. Sajnos, ezt nem láttam."/39/

Mégis reálisnak tartotta gyakorlati szempontból /Három gondolat, Válasz 1935.IX./ egészen addig, míg Gömbösék a tervet "elpukkasztották kortes-lármájukban".

Az igazság, hogy Németh országszervező reformkísérlete, melybe hatalmas munkát fektetett, annak megvalósításába vetett hite nem róható fel egyedül utópizmusra hajlamos alkatának. 1934-35-ben Magyarország közvéleménye reform-lázban égett, s ebbe minden politikus, gondolkodó, művész valamilyen módon, pro vagy contra megpróbált beleszólni.

1935 elején a Tanu reform-száma, Kozma Miklós közvetítésével a rádiónál vállalt állás, osztozva "az uralkodó rend felelősségében", az eszme propagálására szolgált. Ugyanakkor komoly szövetségest, s ezzel tömegbázist is keres ebben az időben. Foglalkoztatja Bajcsy Zsilinszkyvel való együttműködés gondolata, de a Nemzeti Radikális Párttal a kapcsolatot nemesi-középosztályi illúziói és paraszt-mitosza miatt veti el.

Gömbös 95 pontban összefoglalt reformterve, mely már 1933-ban erős illúziókat tudott kelteni a középrétegekben, a 35 elején meghirdetett reform-korszak valamelyes reményt megenged Németh Lászlónak. S mint a Kisebbségben utal rá az író, kül és belpolitikailag is ez volt az utolsó alkalom, "az utolsó szélcsendes óra" az államvezetéssel való összefogással megszervezni a szellemet és a társadalmat; kihasználva helyze-

tünket " az emelkedő Németország és a megállt Oroszország közt."

A kormány és a szellemi élet vezetői részéről 35-ben megvolt a készség a kapcsolatteremtésre, noha mindkét fél oldaláról más más céllal. Németh nem titkolt terve, hogy a "hatalom kapuin belül" kerülve nagyobb biztosítékot szerezzen reformpolitikájának, Gömbösnek pedig előnyösnek látszott a politikai cselekvés terén ugyan nem aktiv, de a szellemi befolyás tekintetében annál jelentősebb írók segítségével.

A több szálon induló kezdeményezés Németh és a népi írók egy részének megtévedése folytán így vezet a rózsadombi villában történő személyes találkozáshoz, s a megalakuló Új Szellemi Front rövid időre Németh lehetőségeit igéri támogatni.

Alig egy hónap, már kételkedik; Mi történt c. cikkében pedig egyenesen bevallja a kudarcot: /40/

"Néhány szorongó magyar megérezte a készülő emberhalált és segélyért kiáltott. A segélykiáltás végigcsapott az országon, az emberek orvosság után kapkodtak, a reformhangulat általánossá lett. Ugyanekkor a politika csárdája szűk lett két dudásnak. Az ügyesebbik dudás észrevette a reformhangulatot, ígéreteket tett és kinyomta a másikat. Így született meg a "reformkorszak". Mindez rendben lett volna, ha a miniszterelnök győzelmei és ígéretei közt egy bátor lépést mer tenni... A kormány egyik tagját személyesen ismerem, ez az ismeretség kötelességemmé tette, hogy még az első ijesztő tünetek után is várakozzam. De hogy tovább áltassam magam, ahhoz sem elég buta, sem elég svihák nem vagyok."

A "Nagy Csalás" valóban mély és tragikus kiábránduláshoz vezetett Németh Lászlónál, olyannyira, hogy kortársai közt a legkiméletlenebb önbírálatot is ő mondta ki, felismerve, hogy

utópizmusával a lehetetlent akarta. . . .

1936-ban már nem tudja elképzelni, hogy a társadalom "akármiféle reformban különbül vizsgálazzék le, mint harmincötben...

Mi a feltétele a reformnak? - kérdezi - Lelkiismeretfurdalás fönn, politikai nyomás lentről. Nálunk mind a kettő fogyni fog. Országunk az államot kezelő mandarinokra s alaktalan fellah tömegekre oszlik: hogy e két réteg száz évig így marad egymáson vagy már holnap forradalomban csap össze, külpolitikai tényezőktől függ... A magyar népen olyan érdekközösség ül, mely belsőleg meg nem bontható s elsöpörni is csak külső erő vagy világtörténelmi katasztrófa képes...

A belső öntisztulás lehetősége nincs meg, a társadalom belátáson alapuló strukturális átszervezését ígérgetni maholnap nyílt rosszhiszeműség lesz. " /41/

A felismerés azonban a magyar helyzetre s nem utópizmusára vonatkozott, mint ahogyan ezt tükrözi a "hogyan tovább" kérdésére az általa levont következtetés.

Ha a társadalomban "ésszerű reformnak" túl sok az ő elképzelése, s eloszlott a fölülről segítség reménye, - írja a Három gondolatban - akkor eszmévé, igénnyé kell válnia az "alullevőkben", s hivatalos támogatás nélkül kis önkéntes, szerzetesi csoportokban megvalósulnia. Tehát "ki kell lépni a körből", vállalkozók társulásával szigetet alkotni.

A 35-ös események utóhangjaként keletkezett művek /Kapások, Horátius Noster, Három gondolat/ a sziget-közösség gondolatkörében fogantak.

A sziget-kép már a 20-as évektől kísérti Németh Lászlót. A Magam helyett tanuvallomásai szerint közvetlen élményalapját egyetemista korából egy cserkész táborban töltött nyár adja.

Az "önkéntes csapat" együttélési normái közül a tagok által vállalt belső fegyelemnek, szolgálatnak és versenynek már ekkor nagy jelentőséget tulajdonít; a csoport modellként állt későbbi kisközösségi elképzelése előtt.

De a szigetnek volt komolyabb hivatása is: Horátius és társai, a magyar sziget-teremtők nyomán /Bethlen Kata, Csokonai, Fazekas, Diószegi, Szentgyörgyi, Kazinczy, stb./ olyan szellemi társaság, amely a "többiektől elszigeteli magát, hogy a maga eszményét követve a többiek számára is eszményt teremtsen." /42/

Németh László a "szigetiség" legmagasabb megfogalmazását az általa igen tisztelt Kerényi Károlynál találja meg, aki az igazi humánus jegyében igyekezett egy kis kollektívát létrehozni 1935-36-ban Sziget évkönyve körül.

Némethnél a sziget-eszme azonban sosem csupán intellektuális jelentésű, hanem társadalmi és szellemi program megoldását egyaránt szolgálja. Igazi szerepet - a körülményekhez alkalmazkodva - a 30-as években kap. Ebben az időben a Magyar szigetek c. tanulmányában így foglalja össze tömören a sziget funkcióját:

"A magyar szigeteket inkább a végzet csinálta. Nem támadó, önmentő szigetek. A védekező emberérték igyekezett bennük a nemzet sorsa előtt, vagy annak ellenére valamit megőrizni és kifejezni."

A sziget egyaránt jelképe a ki- és a jövőbevonulásnak.

Feladata: reform és minőségeszméit megőrizni, s ha kis közösségben, elzárva is, a vállalkozókkal "a maga eszményét követve a többiek számára is eszményt" teremteni.

A valóságnak megfelelően új jelentést kap a "Telepes", "Kert-Magyarország"./Telep-kert-sziget kifejezések ebben az időben szinonim szavak!/
.

"...A telepés, amikor bevonul a szövetkezetbe, kivonul a régi társadalomból s kívánatos, hogy ez a kivonulás kiemelkedés is legyen. A telep... a kivonulók új, magasabb társadalma...

/mert feladat/ csak ez lehet: a beteg országban egy ép Sziget-országot teremteni, külön belső alkotmánnyal a telepen.

A telepés -mozgalom végső célja: az egész befoglalása Telepes Magyarországon keresztül a sziget-ideálba, s erjesztő szerepét akkor fejezte be, ha az egész országból Telepes Magyarország lesz."/43/

Németh logikus gondolatmenetéből következik, hogy az eszme nemcsak a magyarság számára akar programot adni, hanem - mint a sziget-gondolat "különböző megvalósulás-fokai" - Kelet és Középeurópa népeinek is.

A gondolat megvalósítója a némethi "ÁLOM" kapás társadalmának telepesei, akik szabad és önkéntes társulással létrehozott közösségeik számát az életpélda és a minőségi termeléssel kiváltott gazdasági verseny kényszerítő hatása alatt egyre szaporítani fogják Magyarországon s a Duna-medencében. "..."Ha egypár ember igazán ki tud válni a többi közül -mondják a kapások - ,csapásukon előbb-utóbb mindig elindulnak a jobbak."

Rendkívül fontos itt utalást tenni arra, hogy a kiválás az eszme megvalósítása érdekében mindvégig problémája marad Németh Lászlónak; a Kapásokban alteregójával, a Mesterrel való vivódása kifejezően tükrözi ezt az állandó belső harcot, melyben végülis a "félut királyfia" marad Németh, aki ugyan vállalja az eszmét, de a családi és társadalmi-közösségi kötöttségektől nem tud szabadulni.

Nagyon sok regény és drámahőse végigszenvedi ezt a kiválás-konfliktust; s egyik sem érti meg, mint maga Németh sem, hogy itt

nem csak a környezetben, a közösségben van a "hiba", hanem az eszmében is, amely minden jószándéka és tisztasága ellenére így megvalósíthatatlan.

"Most fedeztem fel - írja -, hogy az egész eddigi életem egy felbujtás volt erre a kivonulásra. Meddig számított az új nemzedék, melynek állítólag kritikusa voltam? Amíg biztam benne, hogy bele tudom rántani őket a kivonulásba. A Nyugatból?

Magyarországból. S hogy nem sikerült, kivonultam én: a Tanu. A Válasz is kivonulásnak készült. Még a rádióból is kulturszigetet akartam csinálni. Kivonulni vezetőstől. Beleszóltam a telepítésvitába. De mi az én telepitésem?

Kivonulás. A nemesebb életre való fiatalság kiköltözik Telep-Magyarországba. A középeurópai gondolat? Kivonulás. A román, lengyel, cseh, magyar ifjúság kiköltözik hazájából. Középeurópa nem lesz marxista vagy fasiszta, hanem kivonul egy új szocializmusba: a mai Európából egy új Európába. Mert ki kell vonulni! Itt rothadás van, s aki nem érzi, hogy az van, maga is rothadt." /44/

A sziget gondolat tehát egyenes folytatása, - kifejezőbben úgy is mondhatnánk - a megváltozott társadalmi körülményeknek megfelelő új formája a Reform-nak. S utópizmusa ellenére hiba lenne észre nem venni ebben a "szorongató helyzet" szülte elkeseredettségben, hogy számára a végső megoldás nem a megalkuvás és nem a tétlen menekülés, hanem: Bányai Gábor szavaival "a bomlásban felismerni az építés lehetőségét", így a kiválás mindannyiszor "különvilág" teremtés; az igazabb közösség létrehozásával tiltakozás a jelen ellen. A Németh László-i tett sajátos iránya ez.

Kemény bírálatok érték 1936-tól kezdve mindenünnen Némethet a sziget gondolatért; a marxisták passzív rezisztén-

ciával, a társadalmi cselekvés alóli önfelmentéssel vádolták. Veres Péter Németh Lászlóhoz írt "Levél"-ben /45/ a némethi hűséget, helytállást kéri számon tőle s kérlelhetetlen józansággal próbálja segíteni:

"/Előbb csak általános reformgondolat, azután minőségyszocializmus, végül már Telepmagyarország, Sziget... az utópiák utópiája, végül a Semmi./...Hiába is beszél ön Szigetről, görögségről, Ortegaról, Európáról, mindenről és mindenkiről, mindez csak leplezés. Leplezése annak, hogy ön igenis cselekedni akarna, cselekedni szeretne, és pedig itt a magyar földön szeretne..., de nem tudja, hogyan és kikkel fogjon hozzá." Veres azon kevesek közé tartozik, akik ebben az időben csatlakozásra szólítják fel Némethet.

Hasonló céllal íródott a Korunk Bucsú a "Tanu"-tól c. cikke, melyben Gaál Gáborék részéről is ugyanez az igény fejeződik ki. Szavainak ezer részre való boncolása nélkül ők kiérzik a Tanu és a reform társadalomprogramjából "a nagy üzenetet: új erkölcsöt kíván itt valaki, aki tiszta kézzel és szép szándékkal, ha ugyan nagy adag naivitással is fordult a közélet kérdései felé." Szabó Imre ezzel együtt világosan rámutat: "... a mai élet a végletekig kettészakadt és ma a helyzet nem enged ennél elsődlegesebb kérdést: Igen-e vagy sem. Állást kell foglalni...ebben a mai harcban el kell jegyeznünk magunkat egyik oldallal. Szavunknak és különvéleményünknek keret kell. A tisztítás bévül történhet és a belső csoportosításnak mi sem áll útjában; vannak kategóriák, kellenek az elméleteket injekciózó vagy ujat tervelő, továbbvivő emberek, de aki a közéletben él, az csak a kétfajta ruha egyikét hordhatja ma."/46/

Németh azonban mindvégig a behuzódás, "tartás, várakozás"

pozícióját választja, - közvetlenül a Tanu megszűnése előtt a "Sziget" szót is felcseréli a "nehéz életviszonyok közt" ellenállóbb "Spóra"-val -, magas intellektuális és morális igényessége, érzékenysége, s tegyük hozzá a számára valóban fájdalmasan kompromittált szövetség-keresési kísérlet, távoltartja minden mozgalmától, politikai iránytól.

1943 május-júniusban a Bocskay kert fái alatt írja:

"A nemzetnek sem árt, épp ma, ha értelmiségének egy része beásta, vagy alkalomadtán be tudja ásni magát... már a Csere-nyésnek is ez volt 39 elején az igazi mondanivalója: a történelem elől mélyebbre kell bujni a bunkereinkbe..." /47/

A "nemzeti ellenállás" kis gócaiban "a be nem hódolás, együtt nem működés" elvével tartani magunkat - tulajdonképpen a Németh által meghirdetett új európai gandhizmus. /Birálatát 1948-ban, az Égető Eszter-ben mondja ki!/

Ilyen vonatkozásban kétségtelenül nem a legpozitívabb magatartás a szigetre vonulás vállalása és vállalása Németh részéről - különösen, ha figyelembe vesszük, hogy 37 tavaszán jelentős lehetőség kínálkozott a Márciusi Front megalakulásával, mely nemzedéktársai nagy részét haladó irányba mozdította/ - mégis, s ez Németh jellemének alapvonása, egy következetes kiállást mutat az általa hirdetett ügy mellett.

Köteteit s a Tanu számokat ért állandó támadásokkal maga mögött egyre kevésbé bizott nemcsak irányzatokban, emberekben is, s valójában igen tragikus, hogy a magyar szellemi és társadalmi élet legnagyobb szervezője ebben a forrongó időben visszahúzódik.

Nem követett el látványos balrafordulást, de a 30-as évek végén és a 40-es évek elején, amikor pedig ennek társadalmi, politikai feltételei általában felerősödtek, jelentős jobbra-

fordulást sem. Nem kapcsolódott a Pethő Sándor és Szabó Zoltán által a 40-es években meghirdetett "szellemi honvédelem"-hez sem. Erőteljes ellenzékiiségben maradt a fasizmussal és a liberalizmussal szemben, de a harmadik uttal a szocializmus szovjet formájától is elhatárolta magát.

A 40-es évek elején, amikor a németek vereségével kapcsolatos jóslatoknak egyre nagyobb a realitásalapja, ismét előtérbe kerül nála ez utóbbi kérdés, mely kimondottan a "háború utáni rendezéstől" való félelmének jele.

Gaál Gábor kritikájára reagálva ismételten megerősíti:

"...ma, amikor a fasizmusok lelke leplezetlenül áll, s a szocializmus "elméletéből" is hallok egy-egy testvérhangot, mely reményt nyújt, hogy e testvérhangok a mozgalmon belül még meg sokasodnak, a meghiúsult reform nem a szocializmus oldalára dob, hanem a szocializmus oldalán talál." /48/

Együttal azonban azt is hangsúlyozza Németh, hogy e rendszer csak a magyar viszonyoknak megfelelően alkalmazva jelenthet megoldást.

A 43-as augusztusi szárszói beszédében Németh kifejti, hogy az új rendszer "valóban a magyarság felszabadulása kell, hogy legyen". Megjegyzi: "Egy rendszer önmagában nem válthat meg egy népet; minden attól függ, kik, milyen módon, milyen ösztönökkel alkalmazzák..."

1960 körül /Negyven év/ Németh eltulozva utal arra, hogy ő már ezekben az években látta a "Rákosi korszak elkerülhetetlenségét"; ha ez nem is, az viszont tény, hogy a sztalinizmustól félti az országot s aggodása vezet a "20. századi szocializmus" legfőbb elveinek határozott összefoglalásához Az értelmiség hivatásában.

A magyar-vonal, magyar-megmaradás gondolata ezekben az

időkbén igen sokaknál megtalálható /49/, s természetes, hogy Németh ideológiai hatása egy időre felerősödött.

Németh elhatárolódását helytelen és leegyszerűsített úgy értékelni, hogy ez egyforma ill. azonos jellegű elhatárolódás a kor valamennyi irányzatától /50/; a szigetre vonulás, a nem csatlakozás továbbra is a "külön út" melletti elkötelezettség, mely ellentmondásos módon, a némethlászlói kérdőjelekkel és sajátosan egyéni megválaszolási formákkal mégiscsak a szocializmussal rokonszenvező állásfoglalás.

1945 fordulópont, a szocialista társadalom építésének kezdete.

Németh Lászlónak "egyszerre más égbolt alatt" kell önmagának és elméleteinek helyt találnia; az eszméket az új társadalmi formához s ezen belül kell alakítania.

Nem foglalkozhatunk az eddigieket megközelítő részletes-séggel Németh ilyen vonatkozású gondolataival, annál is inkább, mert a 30-as évekhez hasonló nagyságrendű és mélységű társadalomszervező és közösségteremtő programmal itt már nem találkozunk nála; a gondolkodó és esszéista helyett inkább az író fogalmazza meg valósággal összevetett elképzeléseit. A társadalmi egész problémája helyett előtérbe kerülnek a kisközösség, az élet-szituációk kérdései.

Németh László közvetlenül a felszabadulás után megtalálja azt a területet - a pedagógiát -, ahol megálmodott tervei-
nek és igényeinek megfelelően részt vállalhat az új társadalom

építésében; hozzátéve ugyanakkor, hogy a vásárhelyi tanítóskodáson kívül más lehetőség nem is igen adatott meg neki.

"... amit akkor kezdtek szocialista építésnek nevezni, ott, ahol engedték, kész voltam akkor s azóta is segíteni... én ezzel /szoc.rendszer/ a célokban még egyet is értek, szocialista vagyok, s ha a módszerért nem szívesen osztoznék is a felelősségben, ezt nem is kívánják, sőt szerencsére eltiltanak tőle. Működésem, akárhol állok munkába, minőségével ugyanis a 20.századi minőségyszocializmus felé tolja a meglevőt, s a pedagógia az a terület, ahol erre a legtöbbet tehetek." -írja 1945-ben az Óraadók királyságában. /51/

A keretek már adottak - s Németh féltő rokonszenve új programot talál: hogyan kell élettel megtölteni őket, az új falak közt hogyan kell berendezkedni, az ember egyéni, magán és közösségi, társas igényét egyaránt kielégítő életstilust kialakítani.

Gondolatrendszerét meghatározó "minőség" más tartalmat kap az új feltételek közt, noha kiindulópontja - ti. szellemi, erkölcsi oldalról változni - ugyanaz marad. A szocialista körülmények miatt realisabbá válik normáinak, elvárásainak követelése, megvalósítása, sőt a szocializmus is "beépíti" követelményei közé Németh "minőség-normáit".

Németh a fejlődést a szocializmus "rendkívül homogén társadalma" minőségivé tételében, az emberek műveltségének terén az osztálytalan társadalom megteremtésében látja. A pedagógiát ezért érzi hallatlanul fontos és nagy lehetőségeket magában rejtő területnek. A tanügyi reform-ban meghirdetett cél: "Az embereket nemcsak munkájukban kell egy dolgozó családdá tennünk, hanem műveltségükben is." /52/

A "műveltségben kiegyenlítődött társadalmat", ahol a munkásnak vagy parasztnak "csak foglalkozási helye lesz a föld, gyár...", nevezi értelmiségi társadalomnak; itt már egészen más jelentéssel, mint korábban. /53/

Nem az értelmiség diktál - hangsulyozza Németh 1959-ben -, a kategória inkább jelkép; a társadalomban dolgozó, magas átlagműveltséget elért emberek összességére vonatkozik.

A "szellemre-néző értékskála", az igényesebb életet kifejező "minőség" ebben az esetben a társadalom objektív fejlődési tendenciáit jelzi: az embereket műveltséggel tudati fokon közelíteni egymáshoz; s Németh helyesen a társadalmi demokratizálódás fontos feltételeként a tudati fejlődést sürgeti. /Érdemes odafigyelni, hogy a "szocializmus alacsonyabb szinten stabilizál" gondolatától meddig jut el Németh László!./

Később, az 50-es években, a 60-as évek elején ugyanilyen jelentőséggel hangsulyozza a szellemi mellett az erkölcsi önalakítás szükségességét. Az ember munka és életprogramját, közösségi életét döntően ennek szintje határozza meg.

A "most már rajtunk áll, mivé leszünk" gondolatát találóan fogalmazza meg Németh a Sajkódi esték /1957-61/ tanulmánykötetének több munkájában. /"A második hullám c.fejezet tudósít erről legközvetlenebbül./

"A társadalom nagy vonalaiban legalább, megvan, a gazdaság fejlődése, mint maga a gazdaság is, automatizálódik, s kevesek gondja lesz, erkölcsiségünk azonban bizonytalan: a szocializmus és technika nyújtotta biztonság, kényelem lejtethet egy élvezetvallás, s emelkedhet a szellemi s erkölcsi önalakítás felé... A kérdés: mire csábítanak az új falak, életkörülmények s hogy lehet köztük egy hősibb lelkiületet megőrizni vagy föl-támasztani." /54/

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy Némethnél nincsenek jelen a "mult" maradványai, ellentmondásos gondolatai, bizonyos jelenségekkel szembeni kételyei /a szocialista elosztásban egyéni és csoportérdekeltség féltése; a társadalomban szervezetten létrehozott "formális" közösségekkel szembeni fenntartásai; a szocializmus "uniformizálást elősegítő hajlama" elleni "tiltakozás"/, csakugy, mint utópiái. /55/

Az új társadalomba való beilleszkedés nem problémamentes - ennek legjobb példái elsősorban az irodalmi művek /56/, de a törekvés, még hozzá pozitív eredménnyel, mindvégig megvan benne, hiszen, mint Király István írja: "...a vállaló igent az adott szocialista fejlődésre... kimondta...már rég, rögtön a felszabadulás után, a negyvenes évek második felében, mikor ha visszautasító süketségre találva is, de felajánlotta a maga köveit az építés induló munkájához." /57/

S Németh valóban "tornát csinált abból", hogy ítéletét s a sérelmét szétválassza. Szükség volt erre azért, mert az előítéletek, amellyel fogadták - s melyek hatása néhol ma is érződik - ,már 45-től nagyrészt igazságtalanul félreállították; az igaztalan vádak majd öt évre "visszavonulásra" kényszerítették a 40-es évek végétől 53-ig; /58/, műveiről irt, önleszámolást követelő kritikák nemhogy segítették, inkább gátolták a helytalálás útját;/59/, a "harmadik út" s a némethi utópiák pedig egész az 50-es évek végéig jó alapot, sokszor csak ürügyet, adtak gondolatainak revideálására. /60/

Ez persze nem a kritika marxista igényű megközelítésének, hanem az egyoldalú; az értékeket, az emberi szándékot és megvalósítást mellőző, éppen ezért Németh s az ügy szempontjából is hátrányos bírálatoknak szóvátétele. S elgondolkoztató, hogy Németh, aki egész életében emberi, igaz közösség után vágyódott,

az új közösségnek, amelyben összeségében megtalálta a magá-
álmodta perspektivákat, nem vált soha "teljes jogu" tagjává;
ez pedig nem egyedül Németh László, a magával hozott ideoló-
giai terhek, hanem legalább ilyen mértékben a külső körülmények
számlájára írható.

Németh mindenesetre az individualizmuson felülemelkedő
történelmi látással külön próbálja értékelni saját esetét s a
történeti folyamatot. Csak ilyen alapállásból tudhatott mind-
végig ingadozás nélkül - nem marxistaként - ragaszkodni a
szocializmus elvéhez, még olyan kísértő körülmények között is,
mint az 50-es évek közepe.

1956-ban írt három jelentősebb cikke /61/ azért érdemel figyel-
met, mert akkor, amikor a helyzet bonyolultsága, sőt egy pilla-
natra a tájékozódás lehetetlensége, sok esetben az emberek
hovatartozását, hova-csatlakozását véletlenszerűvé tette,
Németh, hű maradva önmagához és elveihez - s itt ezen van a
hangsúly - , foglalt állást. Az ellentmondásoktól nem mentes
cikkek fő mondanivalója: a szocializmus általános elveit nem
megtagadva, nem azok ellenébe dönteni; s Németh ráérez arra
a nagyon lényeges különbségre, hogy el kell választani az igaz
és nem igaz ügyért harcolókat, azokat, akik a változtatás
igényével jogosan emelnek szót a meglévő problémák ellen, de
szocialista szellemben, s azokat, akik saját restaurációs,
reakciós érdekeik megvalósítására törekednek.

A Féja Géza szerkesztésében megalakult Új Magyarorszá-
ban rámutat Németh:

"... Magyarország az elmúlt évtizedben elég messze haladt a
szocializmus útján, voltaképpen szocialista állammá lett.
Ezt a helyzetet a régi rend lerombolásának vágyában számba nem
venni... óriási botlás lenne..."

Második lényeges dologként azt emeli ki: "... a vita... akörül volt, hogy a szocializmusunk a külföldi patronok hü másolása legyen-e, vagy az általános elveknek a magyar természethez, gazdasági helyzetéhez idomuló alkalmazása. A vita most eldőlt, eldöntötte a meg nem kérdezett nemzet. De a döntés nem a szocializmus, csak annak tőlünk idegen formája ellen történt."

Az Irodalmi Ujság-ban hívja fel a figyelmet arra, amit a fentiek következtében "veszély"-nek lát:

"...a közeli /veszély/, hogy a nemzet szent felindulásában a bosszuvágy sugallmazóira hallgatva, olyasmit talál elkövetni, amit nem lehet többé jóvátenni, s a kissé távolibb: hogy mi-alatt a fegyvert fogott nép figyelme a szovjet csapatok kivonulása felé fordul, az új pozíciók felé csörtető emberek, akik régi fényük visszatérését várják, megfelelő hadállást foglalnak el s a forradalomból ellenforradalmat, 1956 magyar szabadságharcából holmi 1920-as kurzust csinálnak."

A 45. utáni Németh megítélésekor - a részkérdésekkel kapcsolatos dilemmáit, vivódásait nem mellőzve - magatartásának egészét és lényegét kell alapul vennünk, ezt tekintve pedig bizvást mondhatjuk, hogy vállalja ezt a társadalmat, kiáll a szocializmus mellett.

S itt nem merőben új Németh László áll előttünk, hiszen a "belátás" a Németh által vállalt ügy lényegéből következik: az ember felszabadítását, sokoldalú kibontakozását biztosító közösség megteremtéséért való munkálkodás célját, s ennek leg-gazdagabb lehetőségét a szocializmusban találja meg.

A Németh László-i eszmék egy részét a külföldi és a hazai tapasztalatok teljesebbé, pontosabbá tették; részben igazodtak a szocializmus elveihez, s ami fontosabb, igazoltattak

az új társadalom által.

Legjelentősebbként az 1959-ben megtett öthetes szovjetunióbeli utat kell emlitenünk, mely Németh szerint is "kivételes erőpróba" volt; a fejében kialakult s a tényleg végigjárt szembesítése viszonylatában. Bizakodását, pozitív véleményét gyakran fogadták, mint ahogyan ezt a "gonosz elfogult akusztikát" az Utazás-ban leírja, pedig a jövő távlatait a szocializmus gyakorlata szempontjából helyesen felmérő, őszinte állásfoglalás ez.

Ebben a folyamatban az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Németh a konkrét tapasztalatok vonalán eljut az általános kérdésekig; az egyetemes emberi együttélés "hogyan"-jának megválaszolásához, a 30-as évek "emberi" és "emberies" közti egységteremtő-próbálkozásának megoldásához a tágabb közösség, az emberiség viszonylatában. A Nóra ürügyén 1954-ben már ezt a válaszadást tolmácsolja:

"A politikai nacionalizmus, úgy hiszem, a végét járja; az egész világ népei belátják majd, nemhogy korlátlanabb nemzeti létet kaptak volna vele... ez kötötte be őket egy világ-szervezet guzsba...

A népek megértik lassan, hogy amikor ők "külön nemzeti létükért" küzdtek, a küzdelemnek jóformán vége is volt; már a világcivilizáció abroncsát képező politikai egységért harcoltak, s nem lévén alkalmuk többé baleknak lenniök: meglátják az új nagy célt; hogy ebben az új, kezdetben kényelmetlenül mechanikus szervezetben egy kis kényelmet, otthonosságot fészkeljenek, természetüknek megfelelő örömet, lényük mélyét is kielégítő gondolatokat, érzéseket, - azaz hogy az új nagy testben fölélesszék a lelket, s a szó nagy értelmében vett műveltséget teremtsenek. Így folyik tovább a harc a jellegért, a helyi szín,

az Aftenröde külön varázsaért. De most már nem az elkülönülés, jelleg-erőltetés nacionalista módszerével, hanem azon észrevétlenebb, de tán eredményesebb módon, amelyen... a nagy, közös emberi feladatok megoldásában érvényesítheti külön, előnyös sajátosságait a munkából részt csikaró nemzet és egyén."/62/

Néhány évvel később az új világcivilizáció felvillanása már a formát, a megvalósulási módot is körvonalazza. "Ha a XIX.sz. egyik legjellemzőbb folyamata az volt, - írja Németh moszkvai útja után - hogy a Nyugat a Föld népeit, köztük Kelet régi civilizációit, a gyarmatosítás durva abroncsával egy civilizációba fogta, a XX.sz. legnagyobb eseménye, hogy az elmaradt és gyarmati népek e civilizáció vívmányait elsajátítva, s részben maguk természetéhez idomítva, mint egyenrangú társak igyekeznek helyüket ebben az új világcivilizációban elfoglalni.

A szocializmusban egy új rendszer próbáltatott ki, amely ...nemcsak a gazdaságilag elmaradt népek gyors életszínvonal-emelésére alkalmas, de sokkal több erőt is tud az állam céljaira mozgósítani. Azaz e rend nemcsak befelé teremt homogénabb társadalmat, de kifelé is hatalmasabbat." /63/

II.

A szépiró

A közösségproblematika, egyén és közösség viszonya sajátos módon tükröződik a szépirodalmi alkotásokban. A regényekben, drámákban hol közvetlenebb, hol áttételesebb formában, de mindenütt rálelhetünk az alkotót mélyen izgató kérdéskomplexumra.

A problematika elemzése előtt utalnunk kell néhány sajátosságra a szépirodalmi művek vonatkozásában.

A szépirodalom szerepe, jelentősége az alkotói életműben 1935 után nő meg s mindinkább előtérbe kerül a tanulmányokkal szemben./1/

A Tanu-korszak végével, s amikor már világossá válik, hogy a reformelképzelések megvalósulásának még csak halvány reménye, lehetősége sem lehet az országban, Németh László megtört, s kiábrándult országszervező, társadalomalakító "nevelői tisztjéből"; rájött, hogy a megálmodott elgondolások itt csak álmok maradnak, a történelem az ő "valóságot injekciózó eszméi"-t figyelmen kívül hagyva, azok ellenében halad.

A hiábavalóság érzése szabadította rá a "téma-csordát", mellyel most már élete végéig birkózott.

Az a tanulmányírói hit és tűz, mely a 20-as, 30-as években ott lobogott Németh minden írásában, többé nem tért vissza.

1945 után - az új társadalmi feltételek érthető módon

nem tették lehetővé, hogy a 30-as évekhez hasonló nagy közösségi elgondolásokkal induljon -, a tanulmányok, melyek sokkal visszafogottabbak, a realitáshoz jobban alkalmazkodók, és a szépirodalmi alkotások a meglévő jobbitására való ösztönzésre, apróbb pallérozásra vállalkozhattak. /Már csak a meghurcoltatások és támadások miatt is visszafogottabban./

Az életábrázolás, a valóságos emberi szituációk, magatartás és cselekvésformák szépirói ábrázolásával új megvilágításból közelített Németh a közösségproblematikához. A szépiró műveiben azonban mindenütt ott van a tanulmányíró; a regényekben és drámákban a legteljesebben megvalósul az életábrázolás és értelmező gondolat egysége. Műveiben "együtt él a tapasztalati valóságismeret, a megfigyelésekben felhalmozódó életutás és a valóságértelmező gondolatiság, az intellektuális világszemlélet." /2/

A mindennapi életmozzanatok és az eszmék, életreceptek, Németh László-i gondolatok összekapcsolása a tükrözött valóságot teljesebbé, gazdagabbá teszi, egyben - s ez igen lényeges Németh Lászlónál - módot adnak az eszmék valósággal való összevetésére, ütköztetésére; és ez a szoros kölcsönhatás, egymásbajátszás teszi lehetővé az eszmék, életelvek igazítását, elvetését, új formában való elfogadását.

A művek kulcsfontosságuk tehát abból a szempontból, hogy Németh László írói gondolkodásmódjának lényege: a realitás és utópia, Van és Lehet törvénye közti ellentmondást, feszültséget valamiképp oldja, ahol lehet, feloldja. A valóság és az eszmék egymást alakító teljeseződése kétségtelenül egyik legnagyobb erénye a műveknek.

Az erős gondolatiság, a Németh László-i ideológiák - sokszor tételes - áttanszponálása a regényekbe, drámákba azon-

ban sok helyütt a művészi érték rovására történik; néhol visszafogja a mű dinamikáját, a költői szuggesztivitást, esetenként a jellemelek, cselekvések, helyzetek leegyszerűsítéséhez, egyoldalúsághoz vezet. A kérdés eltulzása azonban a kritikai megítélésben teljes hamisságot eredményez /3/, mind az egyes művek, mind szépirodalmi munkássága egészében reális súlyának megfelelően kell értékelni.

A szépirodalommal kapcsolatban még egy sajátosságot meg kell említenünk, amely a művek tartalmának és mondanivalójának értelmezésénél feltétlenül figyelembe veendő.

Ez az írói személyesség, az öntükröző, és önkifejező szándék erőteljes érvényesülése, amely - bár a tanulmányokban is fellelhető-, meghatározóvá és lényegivé itt válik. /4/ A "lirai burokba" zártságot, a személyességre ítéltséget maga Németh László fogalmazza meg.

"De mit tegyen, akinek azt kéne föladnia, amit a legjobbnak érez magában? Azt az unszolást, hogy neki az életet, magában meg kell nyernie.

... Ennek az unszolásnak két nagy műfaja van: tragédia és legenda. A tragédia: hogy zsákutcában vagyok, körülfogattam, vívódnom kell. A legenda: hogy győztem vagy mondjuk: győzni lehet, ime a győzelem ormai...

...Az ember igazi műfajai nem azok, amelyekben ír, hanem amelyek az alkatából, sorsából következnek. Én regényben is mindig drámát vagy legendát írtam." /5/

Többször és több helyütt hangsúlyozza: "A szépirodalomnak az én írói életemben a lélekmosdatás, katarzisz jutott osztályrészül: legjellemzőbb írásaim magamban lepleztek le, magamból dobtk ki valamit." /6/

A regények és társadalmi drámák nagyrészenek a "közgondok olvasói köztudatba iktatása" mellett a lélek háztartásában is megvolt a feladata: a megbillent belső egyensúly helyreállítása, a mérgező anyagok kidobása, a harmóniát fenyegető indulatok leleplezése; de a "lirai kielégülés rejtettebb, szemérme-
sebb formáját" adják a történeti drámák is.

Mellőzve az életrajzi tények, akok; a személyes élet történései és a művekben tükrözött valóságmozzanatok, gondolatok megfeleléseinek felsorolását, csupán arra utalunk, hogy a Németh László-i életut és életmű ismerete világossá teszi: Németh László a társadalmi helykeresés és helytalálás igen konfliktusos, nehéz és tragikus állomásokkal teli utját járta végig /ezért részben ő, részben a külső körülmények személyek felelősek/; a művekben - egyén és közösség vonatkozásában - felvetett kérdések objektív jelentésük mellett személyes, husba vágó kérdések is voltak, érződik rajtuk a személyes indulat, szenvedély. Németh László a valóságban s megálmodott utópiáiban végigjárta - akárcsak hősei - tragédia és legenda utját, küzdött a "szörnyetegség", "hősiesség", "szentség" hálójában.

"A szent, a hős, a szörnyeteg, ez volt az a három alak, egyben három rangfok /paradicsom, purgatórium, pokol/, amellyel a történelem alakjait mértem s a magam érvényesülési ösztönét irányítottam. A szent, a tökéletes életű, világ és társadalom törvényeit derülten és győztesen betöltő ember...

A hős, aki küzdelmében bár elbukik, föl tudja mutatni a jót...

A szörnyeteg: akiben megvan a nagyság nyersanyaga, de a minta s a példa nem tud kibontakozni benne, erényei daganatszerűen elfajulnak. Ő volt a félelmem, a tükör, melyet a világ tartott elém." /7/

Németh László - aki önmaga ezt az átlagosnál intenzívebben éli át - a társadalmi lét alapkérdését állítja művei fókuszába; az egyén hogyan tudja /tudja-e/ kibontakoztatni, megvalósítani önmagát a közösséggel kölcsönhatásban; az emberi teljessé váláshoz milyen teret, lehetőségeket nyújt a mindenkori közösség, értve ezalatt a legtágabb társadalmi közösséget s a közvetlen, családi közösséget egyaránt.

Németh László, mint Király István írja, helyesen látja, hogy az én viszonya az emberi együttélés maga körül talált formáihoz az egyéni lét legdöntőbb, leglényegesebb kérdése.

Egyén és közösség közötti összhangkeresés, összhangteremtés az alapproblematika, melynek megközelítése szintén e két oldalról látszik célszerűnek.

Milyen feltételeket, célokat, elvárásokat, értékeket és lehetőségeket találunk társadalmi oldalról, s az egyénnek milyen cselekvési mozgatói, elképzelései, eszméi, beállítottságai vannak.

Németh László már a 20-as években látja, a polgári rend egyén és társadalom közti konfliktust a végsőkig kiélezte. Mik az okok; milyen irányban keresendő a megoldás - a következő két évtizedre ezek a kérdések ösztönzik válaszadásra. Ekkor már tuljuttott első döntőbb olvasmányélményein /Freud, Gide, Claudel, Pirandello, Ortega/, a "minőség" elkötelezettje, az emberi dolgokat magas érték- és normarendszer alapján méri. Az Emberi színjáték, az Utolsó kísérlet, a Tanu - mind a kor normájával való küzdelem szülöttje.

"Mivel birkóztam én abban a milliófelé szétfolyó, de mindig

egyfelől sajtó és egyfele törő problémagubancban? Egy szóval felelhetek: a Normával, az egészséges, példaszerű, a kor embere kívánalmait betöltő átlagember pogácsaszagatójával. A kérdés ez volt: miért vagyok én más, mint a többiek? Honnan ered a különbség, amelyen nem tudom átszakítani magam? Ha az ő szem-szögükbe helyezkedem: alsóbbrendűnek, hibásnak kell éreznem magam. Az vagyok-e, az élet abortusza valójában? S ha igen, hogy lettem azzá?

...Bennem van a hiba, vagy az emberek felfogásában? S mi vár rám: hozzá kell pusztulnom ahhoz, aminek a szemükben látszom, vagy van még mód középük kerülnöm, elfogadtatni magamat?"/8/

Ennek a problematikának a legnyiltabb megfogalmazója az Emberi színjáték. Bevezetőjében ezt írja Németh László:

"...alkalmazkodás a normához, ahhoz, amit a kor annak tart, aszerint, hogy ki milyen messze esett vagy ébredt tőle, nagyon különböző erőfeszítést kíván s szenvedéseket teremt.

...A norma elleni lázadás... két figyelmeztetést hagyott gondolkodásomban. Az egyik, hogy a norma néha, így korunkban is szűk, alacsony, túl könnyen mérí s ezzel csinálja is az abnormalitást. A görögökben épp az ragadott meg, hogy ott mindenféle természetnek megvolt a normája...; az embert nem lehetett olyan könnyen a maga s mások tudatában az emberiségből kiszorítani.

/Másik/... a norma betöltéséért folytatott harc jogos, de egy határon túl nem kell erőltetni; a korlátaink vállalása teszi igazán mienké s művelhetővé, ami a korláton belül maradt."/9/

Boda Zoltán - Horváth Lacival ellentétben - nem alkalmazkodik a kor által megkövetelt normához, erkölcsstanhoz.

Mi az, amit a kor nyújt az egyénnek? Szerepet. De milyen szerepet? Az Ember és szerep /1934/ gondolat körét Boda Zoltán

1928-ban előlegzi.

"A szerepre a társadalom vigyáz. A társadalom nem emberekre, hanem szerepekre épül... férjekre, orvosokra, uralkodókra, stb. ...Aki a szerep szabályai szerint él: erkölcsös. Aki egyénisége parancsai szerint akar élni: erkölcstelen... Voltaképpen a legreménytelenebb, de legbámulatraméltóbb heroizmus is: az egyéniség álláspontját védeni a szerep parancsával szemben"/10/

Hogyan tud megmaradni az egyén a "szereptársadalomban"? Németh László két alternatívát állít; Behr Alfréd és Horváth Laci életutjában a normához alkalmazkodó egyént /Behr az ellenforradalmi hatalom irányába keresi az érvényesülést / - mindjárt kijelentve: "... az emberek nagy többsége a szó jó vagy rossz értelmében erkölcsnélküli. Összehangolja ösztöneit a közösség fejbeveréssel fenyegető kőtábláival, magához korrigálja a törvényt, s a lehetőségig igazolja igényét. Más az az ember, akinek az erkölcsi erőfeszítés az élet dimenziója. Ez az ember nem törődik a törvénnyel, minden kívülről ráerőszakolt regula értelmetlen ösztöneinek kétirányúsága mellett."/11/

Ez utóbbi alternatíva Boda Zoltán sorsa, aki az önmegmaradás hosszú és keserves utját járja végig, de a polgári rend törvényének nem engedelmeskedik.

Farnád- Sonk- Lád- Budapest -; a hős életutján keresztül Németh László a magyar társadalom legsötétebb évtizedeit mutatja be. Az I. világháború előtti Magyarország az ellenforradalmi rendszer kiteljesedéséig; s a hős körül mozgó alakok: irigy nagyzsákok, urhatnám pógárok, "forradalmár" és ellenforradalmár karrieristák, különítményes tisztek, meggyalázott direktóriumtagok.

Boda Zoltán számára ez a társadalom kiismerhetetlen, csak

taszítást érez benne, elhatárolja tőle magát.

A munkahely - a kórház -, mely valamiféle lehetőség lenne a beilleszkedésre, a karrierista társadalom kicsinyességével való szembenézést jelenti, fokozza iszonyát a társadalom szerepeiért tülekedőktől.

"Egyetlen érv sem noszogatótt, hogy a társadalmi hierarchiában elhelyezkedjem. A foglalkozás: osztózkodás az emberi munkában s védekezés az egyéni gond ellen.... Eleinte író akartam lenni, aztán tudós, aztán ősi orvos... Elcsusztam mint orvos, és fölkeltem mint kuruzsló. Az lettem, mert nem akartam többé orvos lenni. Sőt, egyáltalán semmi se akartam lenni."/12/

A kapitalista társadalom egyéniséget semmibevevő, leromboló hatása végig ott kísér Boda Zoltán önmagát kereső vívódásaiban, s az emberi elidegenedés olyan fokát produkálja, melyben a hős - nem ismerve fel ennek társadalmi alapokait - mindenfajta társadalmi eseményben, tevékenységben értelmetlenséget lát, s mindenfajta társadalmi cselekvést negligál.

Zoltán patikus testvére, Gyula sorsa szintén azt példázza, hogy ez a társadalom nem ad lehetőséget az értelmes emberi tevékenységre, itt /Németh László ragyogóan fogalmazza meg!/ a munkaerő kizsákmányolásán alapul minden.

Az egyéniséget teljesen kifosztó társadalomban logikusan megy végbe az "egyén rendeltetésszerű elszigetelődése, ha nem akarja a "mindegy, milyen, de másokkal való közösséget" vállalni." /13/

Németh László hőse számára egyetlen kiutat lát: az egyéni erkölcsi üdvözülés lehetőségét. A társadalmi megoldást elveti; mint az Ember és szerep-ben később írja, Boda Zoltánban felfedezi a vallást, azt a gondolatot, hogy bár "társadalomban élünk ...de az üdvösség a mi magunk ügye, életünkben dől el s életünk

fölötti erőkkal szemben".

Boda Zoltán az emberi lét, önmaga létének igazi tartalmát az emberek iránt érzett szeretetben, részvétben találja meg; kiköltözik a hegyi pincébe "prédikátornak".

A tolsztoji elvont szeretet eszme hatását tükröző vallásosság Németh Lászlónál sajátosan egyház nélküli, a transzcendenciát nem feltételező vallás, melyben a szubjektív, akarati tényező, /"a hitre való akarat"/ s a mély erkölcsi tartalom /"a vallás tanította az emberiséget erkölcsi egyenes járásra" gondolata/ a meghatározó. /14/

A Németh László-i hős a társadalmi rend ellen lázad, de nem ismeri fel annak valóságos mozgatóit, az elidegenedést okozó társadalmi erőket; misztifikálja, megmásíthatatlannak érzi ezt a világot, így a haladást valamiféle vallásosság, az osztálykorlátokat elmosó absztrakt emberi szolidaritás, humanizmus irányába keresi, s az egyének erkölcsi megtisztulásában látja a társadalmi felemelkedés, előrelépés lehetőségét. Ez a gondolat teljesen rimel a Tanu-t megelőző évek és a Tanu első időszakának ideológusi elgondolásaival, mely az egyéniséget saját mivoltában méltányoló eszmét, az "egyénre méretezett világ" felől kiinduló megoldási alternatívát keres.

Az Ember és szerep-ben Németh László műhöz írt önkomentárjából kitűnik, hogy maga is érzi ennek a magatartásnak az ellentmondásait.

"Meg kell markolnod az életet, mondtam s egy szerzetes huzódásával nyulkáltam felé- . Az emberek társaságában tudtam a helyem s a magányban éreztem jól magam. Az ember üdvössége a társadalom üdvössége s én mégis mintha valami nyavajás kis egyéni üdvözülés reményét dajkáltam volna az ösztöneimben. Életképtelennek és kiesettnek éreztem magam." /15/

Ezt a meghasonlást, neuraszténiát, a normálissal szemben az abnormalitást akarta nevetségessé tenni a műben, Boda Zoltán azonban erkölcsi fölényével, azzal, ami több, nemesebb volt benne környezetével szemben, túlnőtt a normábatört átlagon, kifogott az irónián, s a környezet abnormalitását sugallva normálissá vált.

Mégis sorsával a műben - a későbbi Németh László hősökre is jellemző - új gondolat jelent meg: az egyén meghasonlása nem csak a környezeti, külső okoknak, hanem belső ellentmondásainak is eredménye.

Egyén és közösség szembenállása feloldhatatlan Németh László 30-as, 40-es években írt regényeiben /Gyász, Bűn, Utolsó kísérlet/ és társadalmi drámaiban /Bodnárné, Villámfénynél, Papucshős, Cseresnyés, Erzsébet-nap/.

A polgári társadalom egyént akadályozó, torzító hatását kemény társadalombírálattal, realizmussal ábrázolja.

Ebben az időszakban a reális társadalomrajz a legsokoldalubban s ugyanakkor a legösszefogottabban az Utolsó kísérlet társadalmi tablóján, az ekkori magyar irodalomban egyedülálló kísérletként valósul meg. Az 1939-ben írt többkötetes műben képet kapunk az egész magyar neobarokk társadalomról; Fánca a pusztára szorult középnemesség s a gazdaparasztság társadalma, Vajta a papi feudalizmus fellegvára, ahol az ellenforradalom körül tömörülő hajdani "középosztály", tisztviselők, kereskedők, feltörekvő zsidócsalád élete bomlik ki, a Gyógyszálló az ellenforradalom vezérkarának, a kapitalizmus és feudalizmus Horthy korszakra jellemző szövetének szimbóluma.

Schlager - Barbian - Váradi-Weisz alakja az akkori magyar társadalom politikai-szellemi-gazdasági törekvésének egységét

jelképezi. Olyan társadalmi körkép tehát, amely a társadalmi ellentmondásokat a legkiméletlenebbül leleplezve a törénésekkel, a tényekkel, maga valóságával változásért kiált.

Meglepően ujszerű, a korabeli marxista kritika figyelmét is felhívó, társadalomábrázolást nyújt Németh a Bűn-ben. Gaál Gábor szavaival a "gazdasági vonatkozásokon épülő osztályelméletet" teszi a regény anyagává, kitűnően érzékeltetve rétegek és osztályok belső differenciáltságát, az ebből fakadó ellentmondásokat, elkülönülést. Ez elsősorban a munkásosztály vonatkozásában nagy jelentőségű.

Társadalom és egyén viszonyát Németh László csak néhány művében ábrázolja a társadalmi egész nagy összefüggéseit, vagy azoknak jelentős részét feltáró és tükröző megközelítésből; /Utolsó kísérlet, Égető Eszter sorolható ide, de az Emberi szinjáték is rokon ezzel a megjelenítéssel/, többnyire a közvetlen környezet, a társadalmi egész hatásainak egy egy osztályon vagy rétegen, kisebb társadalmi egységen keresztül érvényesülő jellemzői, amelyek az ellentmondás kifejtését érzékletessé sűrített módon megjeleníthetővé teszik.

Konkrétan ez azt jelenti, hogy a hősök a polgári, kispolgári-értelmiségi környezettel s a "parasztársadalom" közösségével mint abban élők állnak szembe.

Németh László egyéni társadalmi kötöttségeinél fogva is e két réteg társadalmi helyzetét, problémáit ismeri, ezt éli át élményszerűen, így ennek tudja kifejezni legbensőbb valóságát. Tagadhatatlan, hogy ez bizonyos leszűkített társadalomszemléletet von maga után, melynek természetes következménye a részproblémákra való koncentráció; ezt azonban az értékelésnél nem eltulozva /16/ ugyanakkor arra is rá kell mutatnunk, hogy a magyar valóság lényegi, igazi problémáit fejezi ki sok esetben.

Az un. polgári "középosztály" életstílusának, magatartásmódjának jellemzőit a 30-as évek tanulmányaiból már ismert értelmiségi szemszögből közelíti meg, annak a haladó értelmiségi rétegnek a szemszögéből, amely a társadalmi igazságtalanságokat, az osztályok és rétegek közti egyenlőtlenségeket, a környező nyomort, s ebben az uralkodó hatalom és saját osztálya felelősségét jól látja, s mindezek leleplezését nyíltan is vállalja.

A Bün, a Villámfénynél riasztó és megdöbbentő képet ad az uri polgári értelmiségi réteg hatalmat kiszolgáló, alázatosan meghunyászkodó, lehetőségein belül azonban lelkiismeretlenül karrierista, mindenkin át törtető, az élet könnyebbik felét élvező, értelmes emberi tevékenységre képtelen, szellemileg igénytelen, anyagiakban élősködő társadalmáról.

De ezzel a polgári környezettel viaskodik a Papucshős, a Győzelem, a Cseresnyés főhőse is, a későbbi Mathiász-panzió Hódi Barna professzora.

Beszorítva a mindennapi élet kicsinyes formájába, csak a szerzés és fogyasztás szférájában gondolkodó közösséggel szemben /család, baráti kör/, ezek a hősök a másokért is felelős, értelmes életet keresik, a magukat és a "népet" szolgáló, jobbitó tevékenységet.

Németh László 1944 előtti drámáinak közös vonása -mint ezt maga is megfogalmazza-, a munkájába temetkező, a politikától huzódó vagy unyorodó ember, akinek ajtaján kopogtat a "Tarthatatlan közállapot", mely félig politikai, félig erkölcsi gesztusra kényszeríti. Ez a Tarthatatlanság éppen velük mondatik ki a legnagyobb erővel, s válik a legnagyobb súlyává. S ebből a szemszögből, eddig a pontig a Németh László-i társadalomkritika értékét és súlyát növelő momentum.

Későbbi elemzés tárgya, hogy ezt az értéket mennyiben csökkenti a megoldáskeresés és kiutnyújtás.

A falu "társadalmának" belső problematikáját Németh szinte minden vonatkozásban sokoldaluan, nagy mélységgel, a valóság apró mozzanatait is feltáró hűséggel ábrázolja. Történészhez, szociológushoz illő megközelítéssel hozza felszínre a 30-as évek paraszti létének igaz ellentmondásait. Érthető ez, hiszen a szülőföld kötötte legmélyebben, s egész életre szóló komoly és jelentős utravalót adott számára.

"A biztos, ami kísért és fogott: a falu." Szilasban a társadalom állt előtte, amelyhez mindennek megvolt az előképe a portán. A család hatalmas dinasztia; középpontban a protestáns kötelességtudást és konokságot megtestesítő nagyanyja, lefelé s fölfelé pedig rokonok: zsellértől az első gazdáig, hajdani nemestől az értelmiségig.

Itt adott a példát a paraszti keménység, fegyelmezettség, évszázadok vérbe ivódott erkölcsi tartása; de itt látta a tradicionális életforma kötöttségét, a "szigorú szokásjog, a paraszti spanyol etikett" kényszerítő erejét, a szívós érdek-harc borzalmát, az egyéniséget elnyomó zárttságot. /17/

A paraszttársadalom elidegenítő, egyéniséget torzító hatását megrázóan fejezi ki a Gyász /1930/ a hősnő sorsában. Mint Illés Jenő írja /18/ a tulzott paraszti tisztességérzés és a megszólás lélekfékező ereje ütközik a műben s becsület és erkölcsi tisztaság tragédiájává nő.

Képet kapunk a szokásokat tiszteletben tartó, amőgé buvó képmutató és álszent magatartásról, melybe a falu a szülőket is belekényszeríti /helyesebben ők sem szabadulhatnak a falu viselkedési normája alól/. Ilyen közegben Kurátor Zsófi

elszigetelése és elszigetelődése párhuzamosan megy végbe, nem marad más számára, mint - súlyos lelki és testi konfliktusok árán - a gőgös magány vállalása egy abnormális emberi kapcsolatban. /A "temető és a halottak mellé" a falu félkegyelmű vénlányát választja társul./

A "Büszkeség" - méltó maradni a csapáshoz, - ez dermesztette bele gyászába az összeszövetkezett falu szemétől ellenőrzött parasztasszonyt. /19/

Azt is látni kell azonban, hogy a Kurátor Zsófi mögött kibomló magyar falu a társadalom évszázadokon keresztül érlelt tragikus ellentmondásainak hordozója. . . .

A belső ellentétek, a széthuzás, a feljebbjutásért való versengés egyik, de igen jellemző szimptómája ennek. /Gyász, Bodnár-né, Erzsébet-nap/

A Gyász első és utolsó részében, az Iszony-ban, az Égető Eszter-ben majdnemhogya a társadalmi okokig lenyúló valóság-ábrázolást kapunk a falu, a parasztság belső rétegződéséről. Hajdani nemes nagygazda, jószágigazgatóból lecsuszott kisbérő zsellér, elszegényedett középbirtokos, a mezőgazdaság kapitalista átalakításaért, reformálásaért küzdő, mintagazdaságról álmódó parasztpolgár - közöttük mélyebbek az ellentmondások, semminthogy érdekközösségről lehetne beszélni.

Németh László, már az Akasztófavirág-ban felvetve, látja mennyire fontos kérdés: hogyan, merre tud kitörni az egyén ebből a környezetből. A kitörés - ahogyan a művekben helyesen tapint rá Németh László - majdnemhogya lehetetlen.

A Bűn-ben ^{Kovács} ~~Kiss~~ Lajos anyjától örökölt félholdas vagyonkájával gyalogol fel Pestre munkát keresni. Munkás akar lenni, tiszteli a szakmunkásokat, ösztönösen vonzódik a szervezett

munkássághoz. De nemcsak a hihetetlen mérvű munkanélküliség következtében megy el egyéni vállalkozónak, s vállalja a szolga-sorsot. Németh László ragyogóan mutat rá, hogy ezek a "lajosok" inkább lesznek uri szolgák, mint szervezett munkások, mert nemzedékeken keresztül szolga-sors, szolga magatartás volt az övék. Nem lehet tőlük számonkérni a "munkásöntudatot", a sztrájkhoz való csatlakozást, a cselekvő magatartást - mint ezt a szocialista Dániel-fiu teszi a műben -, mert a paraszti sors, ahonnan jöttek, hosszú évtizedek alatt a türelmet, s a megalázottság elviselését, a félelmet rögzítette bennük.

Nem könnyebben járható a polgárosodás utja sem. Németh László induló novellái közül több is foglalkozik ezzel a kérdéssel.

Házasság útján kitörni a polgári rendbe /Kalap novella hősnője, Erzsébet-nap egyik hőse/, merészség kell hozzá, s vállalni a parasztcsalád és a falu közösségének mindhalálig tartó megvetését.

Németh László arra is rámutat, hogy a polgárosodás, a polgári élet külsőségeinek átvétele, az életmódjához való idomulás a bomlást más oldalról segíti elő.

"A vagyont, rájöttek, elég ellenőrizni. S ahogy kényelmesedtek, úgy forgott egyre többet a kis kaszni meg a pince közt a kancsó. Ahogy apadt a vállalkozó kedv, úgy lett irigységgé, gyűlöletté a kezdeti vetélkedés... ha egy osztály nem emelkedik; nincs utja fölfelé, menthetetlenül pusztulnia kell."- mondja Kertész az Irgalom-ban./20/

Ezidőtájt - a 30-as években - a Minőség forradalma tanulmányainak is központi kérdése ez; a falun a néphez a körülötte élő intelligencián keresztül csak az uri osztály rossz szokásai szivárognak le. A minőségszocializmust gondolatban

formáló Németh László fejében természetesen már megvan a kiút lehetősége: kultúra, tanulás, szellemi felemelkedés kell. A valóságban azonban ezt a felemelkedést több tényező is gátolja.

A társadalmi szelekció a legerősebb somompó.

De köt a paraszti lét hagyománya, megszokása - a föld; az a tudat, hogy nem "umnak", hanem utódnak, örökösnek kell nevelni a gyerekeket.

Az Erzsébet-nap-ban Varga Jani keserűen rója fel apjuknak: nem engedte őket tanulni, vigyázott, hogy ne nőhessenek ki a "paraszti keretekből". Jó Péter az Utolsó kísérlet-ben szintén megküzd apjával a tanulásért, de kiharcolni a lehetőséget csak a haladóbb szellemű Molnár-familia segítségével tudja. Az öreg Jó ezen bucsuszavakkal adja föl az iskolába fiát:

"... beleesik mindbe a féreg, aki közülünk fölkerül.... Az olyan béresgyerek, mint Sompolya Dani vagy ennek a Kiskleinnek a fia jobban bírják. A mieink nem... Nem elmenni kell nekünk, hanem még jobban itt lenni." /21/

Valós problémára utal Jó Péter óvatossága. A tanulás belépőt adhat az "uri-polgári társadalomba", de ezzel együtt az uri réteghez való hozzáidomulás, az elveszés lehetőségét is magában rejti.

Bodnárné kiküzdí egyik fiának taníttatását; ő látja, hogy itt "mindnyájan elsüllyednek", "aki nem tud felemelkedni, elpusztul". Péter azonban a szellemi lehetőség szabadságával mit kezdeni nem tudó ember, erkölcsileg teljesen elzüllik. Hasonló problematikával találkozunk a Káin és Ábel drámában.

Németh világosan érzékelteti, emberanyagtól is függ, a tanulás valóban felemelkedés - a szó nemes értelmében - vagy zsákutca.

A kérdés ellentmondásossága később árnyaltabban fejeződik ki Németh Lászlónál.

"A tanulásban volt valahogy a hiba. Mi tanultak: odafönn letünk hontalanok. Akik nem tanultak: itt veszítették el a talajt...A tanuló haza- a falujának - tanuljon..." /22/- mondja az Erzsébet-nap-ban a városra felkerült tanult nagybácsi.

Németh László a Minőség forradalmá-ban ezekben az években hirdeti meg a Népfőiskola programját - szervezett, egységes keretben a tehetséges parasztfiatalok segítésének módját; tuljutra ugy az egyéni felemelkedés megoldást adó elképzelésén, mint a Kapások és Cseresnyés "nép közé menés", "kart lenyújtás" eszméjén.

Természetesen a népfőiskola is csak egy részprobléma megoldásában lehet eszköz, nem pedig, mint tanulmányaiban hirdette Németh, a parasztság döntő problémáinak megváltoztatását jelentő cél.

Mindenképpen látnunk kell, az elemzés teljessége nélkül is, hogy Németh Lászlónál a társadalmi környezet valóságos összefüggéseinek tükrözése lényeges, szépirodalmi műveiben érvényre jutó mozzanat, melyet többnyire realista, kritikai hangvétel jellemez.

Ezt hangsúlyoznunk kell, mert a Németh Lászlóról írt kritika és tanulmányirodalomban bőven találkozhatunk olyan véleménnyel, hogy Németh műveiben a hős /egyén/ középponti szerepe mellett a társadalom, a külső környezet valóságos erői, motiválói nem kapnak hangsúlyt.

Németh László sajátos ábrázolásmódjának jellemzője, hogy műveinek döntő többségében az események, az alakok a főhőshöz viszonyulnak, az ő szemléletében jelennek meg; a mellékalakok

szerepe viszonylag háttérbe szorúl; a társadalmi folyamatokról, összefüggésekről pedig annyit tudhatunk meg, amennyit a főhős észrevesz. Mint maga az író mondja, "minden a főhős cogitója alá van rendelve". /23/

De Németh László művészi és alkotói nagysága éppen abban rejlik, hogy a tudat-regényekben, a "tudat-ábrázolásban" az Én-en keresztül a művészi forma által lehetségessé tett összefüggésekben a környezet, a társadalmi-történelmi valóság mindenütt "kibomlik". Van, ahol csak jelzésszerűen, egy-két mozzanatban /Iszony, Irgalom/ - a jelzések mögött azonban ott a mélyebb tartalom, s nem jelenti a művek privatizálódását, leszűkített-ségét.

Írói alapelvét a Bogárdi diófá-ban /1936/ így fogalmazza meg: "Egy emberben: egy világot lehet ábrázolni, egy istenhátamögötti pusztán egy magyar századot."

Németh Lászlónál, mint ezt maga is vallja a vásárhelyi tanulmányok egyikében /24/, az epikai hitel mindig "a társadalmi helyzet, a családi kapcsolatok, az egyéni sorsok alakulása". Realizmusát pedig épp az adja, hogy az egyéni sorsok, emberi viszonylatok igaznak érzett ábrázolása közben akaratlanul is "megszövi" a társadalmat.

"A valóság érzék nem program, hanem képesség. Egy író össz tudása az életről, az a szakadatlan belső irányítás, amely azt mondja, ez igaz, ez nem."- írja. /25/

Németh László a műalkotás társadalmi elkötelezettségét már a Készülődés egyik tanulmányában kimondja /26/, s ez az elkötelezettség nála mindvégig az igazsághoz, a valósághoz való ragaszkodást jelentett.

Noha a 30-as, 40-es évek utópiaálmódó Németh Lászlójánál még állandó ellentmondásokkal találkozunk s a művek egészében, a

végkövetkeztetésekben nem tudja mindig vállalni a fenti programot; azonban a 40-es évek végétől "a valóságérzék fokozottabb éberségével" - egyre sikeresebben - védi ki ezeket az utópikus kísértéseket.

A mindenkori társadalom hisztológiája tehát ott található majd mindenik művében.

Az Emberi színjáték, az Utolsó kísérlet, a Bűn, Gyász, Iszony s a társadalmi drámák egész sora a polgári társadalmi rend életberendezéseinek, életösszefüggéseinek hiábavalóságát leplezi le, s ebben a leleplezésben, bátran mondhatjuk, teljesítést nyújt.

Logikusan a következő lényeges kérdés: milyen következtetések levonásához, milyen állásfoglaláshoz jut el Németh László; mi történik az egyénnel, a magatartási és cselekvési formák lehetőségéből melyek választását tartja legcélravezetőbbnek számukra az író.

Németh László alapállása: az emberi és társadalmi Értékek felől, ezen keresztül közelíti meg a kérdést.

A Németh László-i hős az értékes egyéniség, a kiválóság, a minőség megtestesítője. Alapvető törekvése a maga minőségének kiharcolása, a számára legmegfelelőbb társadalmi szerep kiküzdése, betöltése; s ebben az erkölcs az a "fő serkentő, szabályozó, vészjelző berendezés", mely irányít a megvalósításban. /27/

A Németh László-i elkötelezettség, az "idegrendszerben kialakult közérzettel, igazsággal szembeni" elkötelezettség jellemzi a hősokeket, ezt az igazságot, ezt az erkölcsi többletet vállalják és vallják minden körülmények közt. Nem véletlen,

hogy a Németh László-i hősök messze felülemelkednek s többnyire ezzel együtt kívülrekednek a környezeten, a közösségen.

Tamás Attila igen fontos ponton ragadja meg az "emberi nagyság", illetve a "nagy-emberség" problematikáját Németh Lászlónál; mégpedig abban az aspektusban, hogy Németh elsősorban a teljességet igénylő és megtestesítő "nagy ember" kész alakját formálja meg. /28/

"A kiteljesedő - gazdagodó emberré levés egészének folyamatát ... nem sikerült megmintáznia".- írja, rögtön hozzátéve; a "kész" jelleg sokkal inkább következmény, hiszen a környezet nem a nagyságot kialakító, kibontakoztató, hanem gátló, torzító tényező.

A kérdés: mi ennek az egyénnek az értéke az adott szituációban? A - már az Emberi színjáték idején felbukkanó - "betegség vagy szentség" dilemmája vár benne választ.

"...a nagyság is torzzá lesz a viszonyok kisszerűsége közepette? vagy már magában az ilyesfajta nagyságban is van valami ami torz, rendellenes?" /29/

Boda Zoltán, Kurátor Zsófi, az Iszony Kárász Nellijének sorában fejeződik ki legtipikusabban ez az ellentmondás. Mind-egyikőjük magatartásában az abnormalitás olyan riasztóvá válik, hogy ennek nem lehet csak egyedüli oka - bármekkora torzító hatású is - az életközeg. /Kárász Nelli esetében a pusztaság, a Takaró család Sanyival az élen, a falu./

Két ok - belső és külső - sajátos módon, egymást feltételezve juttatja el őket idáig: a hősök már alkatukban, a biológikumban hordozzák a tragikum csiráját; a "világgal elegyedni nem tudás" neuraszténikus hajlamát, az egészségestől eltérő pszichikai adottságot, amely azonban a társadalmi környezet hatására hatalmasodik el rajtuk, nő patológikus méretűvé s

okoz belső meghasonlást.

Bonyolultabbá teszi a dolgot, hogy a világgal elegyedni képtelenségben, az Iszonyban, a Büszkeségben szerepet játszik minden esetben a belső nemesség, az emberi érték tiltakozása is.

Egyetérthetünk az Iszony valódi tartalmát megragadó kritikusokkal /30/, amikor azt hangsúlyozzák, a mű több, mint "szexuálpatológiai láttelelet"; nem a frigidségen van a hangsúly, hanem a mocskba rántó világtól, közönségestől, a lehuzó átlagizléstől, - szokásoktól, a kiszolgáltatottságtól való iszonyodáson. Kárász Nelli szüzességében nem elsősorban a test, a lélek végekezik inkább.

"A lélekben is meg kell repednie... valaminek." - mondja Nelli - Amíg szüz az ember, a maga burkában él, s ebbe senkinek sem szabad betörnie... ha fölreped a burok, az ember lelke is sebet kap, s azon mocskos, idegen, erőszakos indulatok nyomulnak bele." /31/

A nemesebb lélek, az erkölcsileg, szellemileg értékesebb egyén tiltakozása, lázadása érthető, de önmagában még nem ad választ arra, miért rekednek kívül a közösségen, miért szigetelődnek el a hősök. /Itt elsősorban és főleg a felszabadulásig írt művekről van szó./

A magasabbrendű erkölcsi értékeket, a magasabbrendű érdekeket kifejező magatartás "lázadásának" - márpedig a Németh hősök ide sorolandók - minden társadalmi-gazdasági rendben adottak azok a társadalmi erők által kiérlelt formái, amelyekben a társadalmi-történelmi haladás helyes iránya cselekvő módon megvalósulhat. A Németh László hősök azonban kívül maradnak e "cselekvő társadalomalakításon".

Ha végigkísérjük, milyen megoldási módokat keresnek s találnak a hősök, voltaképpen a Németh László-i eszme és gon-

dolatrendszer vonalán haladunk. A hősöket a Németh László-i eszmék vezérlik, ezek megvalósítását vállalják; az utópiákkal, utópiákban pedig törvénytörően nem találják meg a cselekvés helyes útját. Az Emberi színjáték-tól az Irgalom-ig ezek a hősök a Németh László-i önbírálat, a valóságot elfogadó, ahhoz való önmegvalósítás útját is végigjárják.

Boda Zoltán még egyértelműen a lázadás leghatározottabb és legbefejeledefordulóbb módját, - Király István szavával - a "első emigráció" útját választja.

Jó Péter szintén a vallásosság, a szeretet és igazság jegyében való erkölcsi önmegtisztulást hirdeti, s ennyiben rokona Boda Zoltánnak; azonban a regényterv alapján ő már annak a reformértelmisségnek a megformálója, aki a parasztság és az ipari munkásság felé keresné a kapcsolatokat, /32/; "minőség-könyvesboltjában" maga körül létrehozva egy erjesztő kis közösséget, a társadalom megreformálásán fáradozna.

Igen jelentős a két azonos fogantatású, egy eszméből sarjadt mű, a Bűn és a Villámfénynél, amelyekben ez az eszme rögtön "megfeneklik" a valóságon./Mindkettő 1936-ban íródott./ Mindkét művet - mint a Negyven év soraiban vallja - az íróra nehezedő "egyéni büntudat", a szociális lelkiismeret sájtolta ki belőle: felesége 1935 őszén "villát" építtet abból a honoráriumából, amit ő egy Késkemét melletti tanyára szánt, "Kert-Magyarország piciny szigetének" minőség-földműveléssel való berendezésére.

Horváth Endre - a Bűn főhőse -, akire szintén ráépítődik a bűnös társadalom villája, ugyanezeket az álmokat melengeti; paraszt és szegényfiatalok tanítása, minőség-telep, szellemi-erkölcsi fegyverrel felszabadítani a magyarságot.

Németh László azonban szembesíti hőseit a "nevelttel", s

ahogyan Gaál Gábor írja, a "Tanu meggondolásai meghátrálnak".
Lajos a "nyomorból jöttek" öntudatlanságával; ösztönös gya- /33/
nakvással, érthetetlenséggel és ellenszenvvel figyel a hozzá
közel kerülni akaró "urat", aki közös kertészségek alkalmával
eszméit fejtegeti. Józan paraszti eszével nem érti "elvont
lelkiismeretfurdalását", népet megváltani akaró telepálmát,
valamiféle "uri betegségnek" érzi mindezt, amelyet azok kap-
nak, akik "jó dolgukban nem tudnak mit csinálni".

Lajosnak a maga tudatlanságával - bizonyos fokig a társa-
dalmi problémákkal szembeni vakságával -, ugyanakkor a "társa-
dalom alján" élők súlyos élettapasztalatával, realitásérzékével
mindvégig "hatalma van" Horváth felett; valódi alakjával az
eszmék világában élő idealista hős fölé emelkedik.
A szembesítésnek, az eszme és valóság ütköztetésének ilyen
nyílt, kemény formájával a Bűn talán egyedülálló Németh szép-
irodalmi művei közt.

Lajos magatartása inkább érezteti Horváthtal a valóság
igazát; saját "osztályabéli", értelmiségi barátja, aki már
tuljutott a Horváth-féle eszméken, konkrétan meg is fogalmaz-
za ezt: "Miniszterek, bankárok és munkásvezérek közt élsz,
csillagok, fák és szőlőtövek helyett... Veled a társadalom
épített házat, s a társadalom ugrat ki a házból, melyet ösztön-
zésére felépítettél." /34/

A büntudat, az ábrándok hiábavalóságának egyértelmű le-
leplezéséig eljut Németh László - de itt meg is torpan. Hőse
öngyilkos lesz.

"S ez a sors nem azért jellemző - írja Gaál Gábor /35/ -, mert
az ideológus Németh László ezzel az öngyilkossággal a maga
reformer gondolatvilága felett mond bírálatot, hanem mert a
kérdésre nincs más válasza, mint az öngyilkosság, ami ugyan

elintézhetsen Horváthot, de nem intézi el a felvetett kérdést, illetve azokat az összefüggéseket, amik kikényszerítik a kérdést. Így csak azt tudjuk meg, hogy a profetizáló szociográfia a népbarátság nem az igazi út. Akkor melyik? Erre nem felel Németh...A Tanu bűvös köreit teljesen még nem képte át a szerző."

Nagy Imre, a Villámfénynél hősének sorsa ugyancsak a magányos lázadó zsákutcája. Ő is a felismert problémák hálójában vergődik.

"...Én nem vagyok politikus.-mondja - A foglalkozásom is mutatja, hogy az élet jobban érdekelt, mint a társadalom.

...Az igazságnak engem bottal kellett fölvernie!.../az igazság/ hogy itt hamis játék folyik. Becsületes emberre elfogadhatatlanok a játékfeltételek. Ennekem magamnak túl könnyen megy a boldogulás. A feleségem családját kitett egy állásba, s ott rám zúdult, amiért küzdeni akartam. A körülöttem élők pedig, mint valami sártóba, homlokig csusztak a nyomorba. A társadalom hamisan keverte a kártyát. Az enyémbe rakott minden ász; a többi sánsz nélkül indult." /36/

És milyen megoldást választ?

"Én nem süllyedek semmiféle fertőbe. /Értsd:vörös fertőbe/ Értsétek meg, nem vagyok politikus. Én egyáltalán nem vagyok meggyőződve, hogy amit ezek a társadalomjavítók, negyed és fél forradalmárok kotyvasztanak, jobb lesz, mint ami most van. Én a magam részéről akarom visszadobni a kártyát. A hamis kártyán nyert pénzt akarom visszaadni." /37/

Az értelmiségi Németh hősök tipikus magatartása ez; a társadalom szociális igazságának vállalása és az önvédelem: - elhatárolni magát a "bűnös osztálytól", a maga részéről megtenni az igazság érdekében, amit lehet - ellentmondásosan ott

van benne.

Nagy Imre népboldogító elképzelései /ingyenrendelés, kolduskórház létesítése/ azonban a családja és baráti körében éles ellenzésre találunk; a megvalósítást "megakadályozzák", így a magánéleti és közéleti konfliktusból egyetlen kiút marad számára: "Kimegyek farkasnak... itt hagyom családom, vagyonom... Ha az életem elhazudtam, legalább a halál elé úgy megyek, hogy ág, tövis, sav lemarjon rólam minden hazugságot." /38/

A sort folytathatnánk: Hódi Barna, Cseresnyés Mihály, Égető Lőrinc, Méhes Zoltán, a Győzelem Sántha professzora a való életben mind elbuknak eszméikkel.

Cseresnyés Mihály minőség-közösségében a munkást-parasztot - értelmiséget "egyenlősítő", egy kis csoportot a társadalmi nyomás alól megmentő elgondolás hazugságát szinte a durvasággal határos kemény szavakkal leplezi le az öntudatos kubikos, Pór Péter. "...a népet nem lehet megajándékozni. A nép az, amit kiviv... Maguk úgy tesznek, mint aki osztózni akar... Minél többet fogadunk el, minél inkább beleszoktatnak az eszméikbe és rongyaikba, annál jobban lenéznek bennünket... Hagyjátok ti a népet.- folytatja - A nép beveszi magát a záporálló szürbe: övé a csutakunyó, a zsombék, ha kell eltengeődni és gyűlölni. Ezt építi ő a szerencsétlenség ellen. Ti pedig haljatók meg a nemzetetekért, vagy legyetek árulói annak is, ha abból haszon néz, csak lebujni ne akarjátok közénk: gyáván és tehetetlenül." /39/

A reformer értelmiségi és a parasztfiú szembeállítás a Bűn-höz hasonló motívum, csak hogy itt már a nép képviselője nagyobb tudatossággal látja s mondja ki a két törekvés összeegyeztethetetlenségét. A "középosztálynak" nem kell, nem lehet a nép misszionáriusának lenni; ez csak hamis eredményt, lát-

szatmegoldást hozhat. A nép saját tapasztalatai, céljai és maga ereje folytán annyit küzd ki magának, amennyit tud. Az értelmiség szerepének, feladatának megvan a társadalmilag meghatározott köre -, eszméit is ehhez kell igazítani. Ezt a felismerést a Győzelem-ben /1941/ már látni kell, s látni kell hogy Sántha "rögeszméiből" csak annyi és úgy valósul meg, ahogy annak a történelem realitása határt szab. A népfőiskola itt már nem cél, csak eszköz az új kiküzdéséhez, felkészítve a társadalmi változásra egy új osztályt.

Az Égető Eszter-ben a valóság egyidejűleg szembesül az elmélettel /Méhes Zoltán/ és az eszmék gyakorlatával /Égető Lőrinc, Szilágyi/ megcáfolva mindkettőt.

Égető Lőrinc alakja - ezt mindenképpen látni kell - sokoldalubb, pozitívabb, mint a Cseresnyés, Horváth Endre féle elvont társadalomreformeré. A Németh László-i reformelképzelések nála is megtalálhatók, a gyakorlati ember valósághoz alkalmazkodó ösztönével azonban a megvalósítható haladó törekvések felé /Tanyasi ujság, utkövezés, mintagazdaság/ is utat talál. Ezeknek egyrésze, mint a Gyevi-gyümölcsstelepitő, realizálódik, másrésze a kisváros vezetőinek provincializmusán, érdektelenségén elbukik.

A környezet, a műveltséget, nemes igényeket visszaszorító szűklátókörűség teszi őt különccé más Németh hősökkel együtt.

/Molnár Imre, Horváth Endre, Holly Sebestyén, stb./

A különtség, mely szinte tipikus jellemzője a Németh hősöknek, megintcsak ellentmondásosan foglalja magában a külső és belső /objektív és szubjektív/ negatív, akadályozó tényezőket.

Németh vásárhelyi tanulmányai egyikében /40/ utal erre a he-

lyi provincializmussal kapcsolatban, de amit mond, általános érvényű:

"...a műveltség, a szellemi kiválóság, ha a társadalom nem foglalkoztatja kellően, önmaga ellen fordul, különcséggé válik." A néprajz, az ásványgyűjtés, a szociográfia, helytörténetírás, várostervezés -amivel hősei foglalkoznak - önmagában mind hasznos, értékes tevékenység és igény kifejezője, csak-hogy a társadalmi elzártság, a más értéknormákkal rendelkező környezet különcséget farag ebből az igyekezetből.

"A köztől mit se kapván, mindenkinek magának kellett a szerepét megcsinálnia..." - s ebben a szerep-kiküzdő erőlködésben könnyen fordultak a romantika, a romantikus eszmék "őrültségébe". /41/

Itt azonban már - s ezt Németh igaza mellett észre kell venni - az egyén, a szubjektum döntéséről van szó, az alternatívák közötti választás felelőssége az övé; a realitás talaján marad - vagy a romantika felé vágja ki magát. A Németh hősök rendszerint ez utóbbit választják, s így ellenállásuk, szembeszállásuk is csak magányos lázadás lehet.

A Németh László hősök, mint ezt megpróbáltuk röviden végigkísérni, tehát minden esetben szembekerülnek a társadalmi közösséggel, a környezettel. A társadalmi környezet - a maga mély ellentmondásaival, problémáival -, s az egyén - igényes és emberi életre törő szándékával - ; közöttük a szembekerülés szükségszerű, s szükségszerű a kiélezett konfliktushelyzet. Ez a szembekerülés feloldhatatlanná válik 1945-ig, s hogy azzá válik, ez nagyrészt a Németh László-i eszméknek köszönhető, az ezen eszmék jegyében utat kereső hősöknek.

A kérdés azonban bonyolultabbá válik, ha azt is látjuk, hogy ezekben az eszmékben igen sok haladó, előrevivő, pozitív elgon-

dolás rejlik, amely a megvalósítási út, a mód nem megfelelő formájának megválasztásán, avagy a külső környezet, az objektív feltételek "ellenállásán" bukik el.

A Németh László művek ezt a feloldhatatlan ellentmondást jól tükrözik a családban. Voltaképpen itt is az eddig elemzett két síkon történik a megközelítés; a társadalmi közösség meg nem felelése s az egyéni alapmagatartás és a lehetséges megoldás.

Érdemes azonban foglalkozni a család-gondolatkörrel, hiszen a Németh László-i közösségproblematika egyik legfontosabb csomópontja ez a társadalmi közösség; sok művében központi szerepet kap. /Papucshős, Cseresnyés, Mathiász-panzió, Erzsébet-nap, Nagy család/

Ugyanakkor a család sűrített, kiélezett formában tükrözi az egyén és társadalmi közösség közt feszülő ellentmondásokat, kifejezve e kis közösség sajátos emberi kapcsolataira jellemző viszonyokat is.

A család fogalmat Németh László két értelmezésben használja; egyrészt úgy jelenik meg, mint a társadalom valóságos kis közössége, egysége; másrészt mint olyan tágabb kapcsolatrendszerű /nem vérségi alapon "szerveződő"/ egység, mely utópikus társadalmi közösségének, minőség-szigetközösségének, szimbóluma. / A továbbiakban ez utóbbit "nagy család", az előzőt család fogalommal jelöljük./ A család esetében e kettős értelmezés fejezi ki tulajdonképpen realitás és utópia ellentétét.

A család problémakörét Németh László - megközelítéséből adódóan - sikeres valóság-hűséggel, realizmussal tudja ábrázolni. A családot úgy vizsgálja, mint a társadalmi egész főbb jellemzőit, hatásait magában hordó kisközösséget, amely a társadalomban végbemenő folyamatokat, változásokat közvetlenül vagy közvetetten tükrözi, belső strukturájának mozgásával, változásával leggyorsabban reagál azokra. Így kifejeződnek benne a társadalmi osztályok, rétegek történelmileg aktuális problémái is.

Németh László kora egyik legfontosabb problémáját, a társadalmi rend közösségi kohéziójának szétesését ábrázolja a család felbomlásában.

A családi keretek nem alkalmasak az egyén védelmének, önmaga kiteljesítésének biztosítására, a szétzilált kisközösség az egyéneket nem képes bekapcsolni a társadalmi egészbe sem. A gondolat már az Emberi színjáték-ban jelentkezik; Boda Zoltán családja "minden nyomor, betegség Noé bárkája", "olyan, mint egy süllyesztő", amellyel "egy egész nemzetséget el lehet süllyeszteni"./42/ Apja élete illúziókban bukik el, a családból kitörni akaró testvérei közül: egyik epilepsziás, másik Amerikába vándorol, harmadik öngyilkos lesz.

Németh László látja, hogy a felbomlás a falusi nagy-családoknál a legszembetűnőbb és legkonfliktustelibb folyamat.

Még a két világháború között, a II. világháború után is elterjedt forma a Kelet-Európai országokban ez a sajátos közösség, mely a falusi társadalom alapegységét alkotja. Az erős rokonsági kötelékeken alapuló család nemcsak élet, hanem munkaközösség is, melynél igen fontos a termelési-gazdálkodási funkció. A föld, a vagyon magántulajdona az, amely több nemze-

déken keresztül együtt tartja a családot.

"Ha nincs vagyon, akkor nincs család se. Mert család ott van, ahol az ember tudja, ezt az apám, ezt a nagyapám kezdte, ezt én ragasztottam hozzá. Ahol nincs vagyon az ember magának az apja meg a fia... nincs az, hogy az egyik nemzedék a másik vállára áll." - mondja az öreg Tunyogi az Égető Eszter-ben./43/

Németh László helyesen mutat rá, hogy a vagyon már nem jelenti az eltéphetetlen köteléket; a hősök egy része /Bodnár-né, Erzsébet-nap/ szabadulni akar a falutól, a földtől, másik része /Égető Eszter/ civilizáltabb életforma igényével lép fel a falum belül.

A vagyon már csak veszekedések, torzsalkodások forrása lehet, mint ezt az Irgalom-ban Kertész tükrösi és farnádi rokonságának sorsa is mutatja; örökség feletti versengő sógorok, testvérek, házasságon pénzügyi gondok miatt összekapó lányok.

A családi egységet nem sikerül fenntartani "hatalmi erővel" sem.

Horváthné /1925/, aki egész életében kérlelhetetlen keménységgel és akarattal uralkodott a familián, még halála előtt is meg tudja védeni, rá tudja kényszeríteni gyermekeire ezt az egységet; érződik azonban, hogy ez már csak formális, látazat-egység./lányai sorsa/

Az Erzsébet-nap /1940-46/ - amely a motívumok és a hősök révén is sok hasonlóságot mutat a Horváthnéval - hősnője, Vargáné már nem tudja egybetartani a családot. Itt már a testvéri, rokoni sérelmek, indulatok egymást felőrlő ellentétekké válnak, mely végül tragikus módon az öregasszony halálában fejeződik ki.

Döbbenetes és megrázó az a kép, amit Vargáék "kórtani atlaszá-ról" ad Németh László, benne nemcsak egy család, hanem egy

nemzedék, egy társadalmi réteg bukás szélén álló, fennmaradásért küszködő létéről.

De ellenkező oldalon; a szigorú szokások, szabályok, a közösséget összekötő tradicionális életminták e bomlásban is visszatartják az egyént, fejlődését megkötik /Varga Jani, Jó Péter/, a differenciáltabb környezethez való alkalmazkodását problematikussá teszik. /Kiss Lajos/ A személyiség eltorzulása /iszákosság, cinikusság, megkeseredettség, neuraszténia, mint a Németh hősök sorsa példázza/ ilyen esetben logikusan bekövetkezhet.

Németh Lászlónál állandóan visszatérő motívum a - saját konfliktushelyzetét is tükröző - polgári család egyéniséget eldeformáló hatása.

A polgári házasság az alkotó munkára, igényes szellemi- és igazságos emberi életre törekvő férfi "kényszerzubbonyává", "lélektani guzsává" válik, amely egyaránt vezet súlyos magán-életi és közéleti konfliktushoz. A Bűn, a Villámfénynél, a Papucshős, a Győzelem hősei mind ennek áldozatává válnak. Horváth Endre, Nagy Imre, Sántha a házassággal nemcsak feleséget, hanem jó állást és szép kis vagyont is kapnak; azonban a szociális érzékenység, a lelkiismeret, mely mindegyikőjüket előbb utóbb "felláztatja a társadalom lényegét képező osztókulcs ellen", a családi érdek elleni lázadás motiválójává válik.

A hősök azonban hiába lépnek fel bármilyen módon az eszme, az igazság érdekében, az rendszerint a család "hinárjába" veszik. A "bomlasztó... a nő s idea összeférhetetlensége"/Negyven év/; az apának szövetségest gyermekei közt kell keresni, - ez a két motívum gyakran visszatérő műveiben.

Az anyagiakhoz ragaszkodó, szellemileg igénytelen, férje mun-

káján élőködő és fényűző kispolgári nő olyan visszahuzó erő, aki, Sántha szavaival, ügyesen "osztályba szövi magát" s a férfit. A Papucshős-ben Viola ezt így mondja:

"A mi középosztálybeli életünkben a férfimunka lassan minden értékét elveszti... a hivatal megszerzése /nem betöltése/ a nehéz... Az ilyen társadalomban, ahol a férfi a megvetett munkát végzi, sosem lehet olyan befolyásu, mint a here nő, aki parádéjával és intrikáival ezt a sok férfit társadalommá összeköti." /44/

A hősök tragikumának legfőbb oka az erkölcsi "gyengeség" mely felelősségérzetüknél, a házassággal vállalt kötelesség betartásának becsületbeli-ügyé válásánál fogva végül is nem teszi lehetővé számukra a szakítást még a legindokoltabb esetben sem.

A Papucshős tükrözi ezt a magatartást a legeggyértelműbben; főhőse nemes tulajdonságokkal, kiváló szellemi értékekkel rendelkező ember, aki ezekkel a tulajdonságokkal - melyek más körülmények közt pozitív hőst avatnának belőle - szánalmas, kiszolgáltatott alakká válik, mert hagyja, hogy "kelepcébe csalják", ellene fordítsák erényeit. Viola, az egyetlen, aki meg tudná menteni elvileg s méltó ~~xxx~~ társra találna benne Sebő, hiába próbálja a kiszolgáltatottságból kirántani, Sebő tul gyenge hozzá.

A műben kétségtelenül Sebő válik érzelmileg és szellemileg a legkiszolgáltatottabbá, de Viola sorsa sem megoldás; az alkotás, szellem szabadsága mellett ő érzelmileg maradt magányos nem talált partnert az életben.

A partner kérdése állandó motivuma e műveknek.

"Valami pár odaszegődik mellénk, de végül is magunk vagyunk... mindenik a magáét mondja egymás mellett." /Villámfénynél/ A

hősök maguk maradnak a vállalt üggyel - sőt a nő rendszerint akadályozója, megghusítója annak. /A Villámfénynél-ben Sata a valódi társ reményét villantja fel Imrében, a kialakuló konfliktusban ezért lehet katalitikus szerepe a lánynak./

Németh László ezekben a művekben - a többi közt - nagyon lényeges gondolatot, igen fontos igényt mond ki, amikor is azt hangsúlyozza: a házasság "közös vállalkozás" kell legyen azonos életcélok megvalósítására; a férfi-nő viszonya méltó partner, társ-viszony legyen e vállalkozásban, mely az érzelmi és szellemi kibontakozást egyaránt kell, hogy szolgálja. Németh László tehát egy érzelmileg és intellektuálisan is gazdagabb, értékesebb családi közösség igényével lép fel már a 30-as években.

A másik - szintén fontos, s Ibsen-i hatást is tükröző - gondolat, hogy a polgári házasság a Németh hősök legnagyobb árulását fejezi ki: tisztességes családi élet, társadalmi szerep vállalása megváltó eszméik, szándékaik ellenére.

/Sántha, Hódi Barna/

Ez egyben azt is jelzi, hogy a társadalomba csak akkor tudnak "beilleszkedni", ha eszméikről lemondanak, noha éppen emiatt ez sem jelent teljes beilleszkedést, önmaguk igazi megvalósítását.

Az eszme hűségét csak kiszakadás árán lehet vállalni /Nagy Imre/, más kérdés, hogy ez az elvekhez ragaszkodó következetesség a vállalt misszióban gyakorlatilag mennyire sikeres.

A család - mint Király István helyesen mutat rá egy tanulmányában /45/ - Németh Lászlónál jelkép is, "mely mélyebb összefüggést rejt. Ez az a kézzel fogható kötelék, amely beszövi a szökniakarót, a fennálló renddel meghasonlott értelmi-

ségit az uralkodó társadalomba, megnehezíti a felszabadulás nagy vállalkozását." Ilyen értelemben a család az osztály kifejezője, "a hozzávaló kötődés mélyén az osztályelfogultság húzódik meg."

Németh László tehát jól látja, hogy a polgári rend közössége bomlik, a család sem nyújt megfelelő környezetet az egyén számára.

Milyen új közösség kerüljön helyébe? A Negyven év önvallomásai közt megtaláljuk Németh László válaszát a kérdésre; s mert igen találó megfogalmazás, érdemes hosszabban idéznünk:

a Tanu-gondolatok utáni oldalakon írja - "... a magam munkájánál ellenállóbb anyag is volt, melyet a "minőségnek", ha komolyan vettem, át kellett járnia: a család.

... a családból is mintacsaládot akartam csinálni, amely kis körben szemléltet nagy általános követelményeket. Hogy ez a modell milyen legyen, a minőség igényén túl, három körülmény szabta meg: a környező nyomor, ... a meghirdetett reform szélhámos eldurrogtatása, mely egyre határozottabban állított szembe a fennálló renddel; a sztálini időkben viszont marxistává sem tudtam lenni, hisz azzal, úgy véltem, a virtuális huszadik századi szocializmust adtam volna fel. Mindez azt kívánta, hogy a magam társadalmából kiválva...: egy nagy családdá bővülő közösségben, a "minőség-szocializmus" piciny szigetét teremtsen meg." /46/

A 30-as évek közösségprogramjában így kulcsfontosságúvá válik a "nagy család" szerepe. Egyaránt megtestesítője a minőségyszocializmus új életformát megvalósító kisközösségének, és - főleg 1935 után - annak a szigetnek, amely voltaképpen önmagában is a minőségyszocializmus kis társadalma, hivatása.

pedig a példa erejével, minél több minőség-sziget létrehozásával az egész társadalmat megváltoztatni.

Németh Lászlónál a "nagy család" valódi karakterét akkor nyeri el, amikor Németh rájön, hogy minőségszocializmusa össz-társadalmi szinten nem valósulhat meg, s a családban, kiskö-zösségi szinten ujraterehti, illetve továbbviszi társadalmi elképzeléseit, ez lesz a "kivonulás" színhelye.

Kezdetben még vér szerinti és szellemi család egysége az új közösség. A feladat: a közös vállalkozásba bevonni a családot s az életben elbukott vagy kívülrekedt értékes és nagy embereket.

Bot Károly /1934/ telep-alakító kísérlete már ennek a gondolatnak a vázlatos előképe. A mű már felvillantja az ellentmondásokat; "az életszag győz", Bot Károly felesége a telepről visszamegy az életbe, ugyanakkor az idealista kispolgári kísérletet is támadja irónikusan az író.

A Kapások-ban /1935/ a sziget-telep gondolata egész nagyságában kiteljesülést nyer - az író "álomvilágában".

A közös vállalkozás kísérletét a Bűn és a Villámfénynél is felveti; itt már a munkás és parasztfiatalok tanulásának, tanításának színhelye a telep, a megoldás azonban még nem sikerül.

A Cseresnyés /1939/ fontos állomás ezen az úton; itt már nemcsak az eszmét, magát a telepet is látjuk. Ez a mű a Kapások álom-vállalkozásának megtestesítője, de egyben az ezzel való leszámolás is.

Az alföldi gyümölcsfarmon a társadalom különböző rétegeit megtalálhatjuk /zsellér, kubikos, lakatos, nyomdász, kertész, diák-értelmiségi/, akik a társadalmi igazságtalanságok elől, a hétköznapiak ellen lázadva elvonultak a "Diogenész-hordóba".

Ez a közösség a falusi család funkcióit átvéve szintén

termelési és életközösség egyben, amely így az értelmes-alkotó munka és élet példáját sugározza. /E kettőt mindig egybe-kapcsolja Németh László, látva együvé tartozásukat és elválaszthatatlanul lényeges voltukat./

Cseresnyés Mihály nem kimondottan a passzív hős megtestesítője; képviselőként annak idején megpróbált tenni egyet-mást, de épp e társadalmi pozícióból látott bele "az ország eresztékeibe", elvesztette hitét az "ujraillesztőkben" /munkásosztály/. Így vallja: a bűnben és zavarban "csak a lelkek ellenállása, a felkészült hűség", amivel védekezni lehet. A dráma mondanivalójában a "tartsd magad" gondolat: elveket és igazságot nem feladó szivósság a szembenállásban -mint az első fejezetben szóltunk róla - pozitív tartalmat is ad e magatartásnak.

Az ideát, az eszmét a műben ugyanakkor több síkon is megcáfolja a valóság; Héthársi Rudolf személyében a fasizmus, Pór Péter szavaiban az öntudatos "nép", Anna és Tinka lépésében az ideát a szürkébb élettel, de valóságos élettel felcserélő ember. Mindegyikben a külső élet egy igaz darabkája áll szembe a Cseresnyés-ideával, bizonyítva, hogy nem lehet kiszakadni, a szigeteszme utópia, mert "nincs két világ" - csak egy.

De Mihály szembekerül az idea szigorú képviselőjével, Margit lányával is; az ő sorsában az eszme tragikus elhatalmasodását látjuk, amikor a rideg igazság, az eszmei tökéletesség megbosszulja magát.

A mű a család kettészakadásával végződik s az eszme és valóság világ közt őrlődő középső lány halálával; Cseresnyés Mihály azonban a bukással nem ad fel semmit, győzelme hitében "új fészekaljat készül ültetni" "helyesebb nézettel".

A minőség-közösség eszméjének fájdalmas szembesítése a

realitással nem jelent végső leszámolást; Németh László nem tudja feladni az eszmét.

"Minden írónak vannak törékenyebb "dél-szigetei". Cseresnyés is álom. Sokunk álma: elitről, új nemességről, minőség forradalmáról, egy magyar szerzetesség hódításáról... Ez az álom... néhány év előtt kezdett egy összeszorított férfiköllé inasodni és csomósodni. Ettől a régi könnyű álmotól bucsuzik, s ebbe a görcsös makacsságba néz előre a Cseresnyés." - vallja az író őszintén. /47/

A Cseresnyés közösség elgondolásának utópia jellegét, belső ellentmondásosságát jól érzékelteti a Németh László-i kérdésmegközelítés is.

Míg a "valós" család elemzésénél az objektív társadalmi meghatározottságot hangsúlyozza, a család a társadalom egészének alárendelten, annak egységeként jelenik meg nála; a "nagy család" esetében fordított ez a viszony. Itt a minőség-család a társadalmi meghatározottságot nélkülöző, attól független közösség, s mint külön sziget, rajta keresztül történne az egész társadalom megváltoztatása. Ez az alapvető oka társadalmi érvényesülése lehetetlenségének, az objektív feltételek gyökeres átalakítását figyelmen kívül hagyja.

A Cseresnyés közösség bukásával a lázadás új formája bukik el; Cseresnyés Mihály nem az egyéni utat választja, ennél egy, önmagában magasabbrendű formát, a közösségi vállalkozást, közös összefogást, amely azonban a már jelzett okok miatt szintén nem járhat sikerrel.

A 40-es évekre a "nagy család" fogalom tartalma megváltozik. A spekulatív, ábrándokhoz tapadó család-eszményt felváltja egy emberibb közösség létrehozásának igénye. Az 1940-45-ben írt Mathészá-panzió-nak "már nincs társadalmi dinamikája"; ezt

a közösséget nem a társadalmat megváltó eszmék, hanem az emberi szeretet, jószág, megértés tartja össze. Németh László itt már nyíltan szembeállítja a vér szerinti és a szellemi családot ez utóbbi javára. Magasabbrendű közösséget csak ilyen "szellemi együttes" képviselhet.

Mi ennek a szellemi családnak az alapja? Gróti Ágnes, aki abbahagyja az egyetemet, nem megy férjhez, hogy Hódi Barna álmát megvalósítsa, a sötét zalai panzióban menedéket, otthont akar adni a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből menekült embereknek. A parasztfiatalok, a gyümölcs-gombát tenyésztő doktor, a könyvterjesztő pedagógus, aki a népi ideológia eszméit hinti el a telepen, a minőséget féltő újságíró - többségükben összemolott, magányos életek, akik azonban - Pándi Pál szavaival - "az osztály" javából vétettek, emberi értékek hordozói, személyes tulajdonságaik vonzóbbak rétegük képleténél". /48/

Németh László "környezetüknél jobb" egyénekből próbál közösséget alkotni, a szellemi család azonban egyikük számára sem jelent valódi megoldást. A társadalomból kivált emberek konkrét cél és tevékenység nélkül "hajóroncsokként sütkéreznek ezen a boldog zátonyon", tehetetlen vergődésükben felőrlődnek személyes értékeik.

Ezt a szellemi családot megkérdőjelezi Ágnes sorsa is, "...vénlány, aki fiatal lányokkal hazudik családot magának. Szerencsére én nem így fogom föl. Annyiféle család van a világon: én meg vagyok elégedve a magaméval" - mondja a mű elején. /49/ A későbbiek során azonban megcáfolja önmagát magatartásával, melyből kiderül, hogy egy magára kényszerített állapot hősieles elviselése; s érzelmileg csonka, fél-ember maradt, akinek még "lelki gyermekei sem válnak be mind".

Az utópia itt is szembesül a valósággal - leginkább Ágnes

és Hódi Lóránt tragikus sorsában -; az eszme szülője, a családos professzor "az igazi szellemi társsal s annak alkotásával kerül szembe, de tulajdon nevelői csődjével is, melyet a nagyra tartott fiu öngyilkossága pecsétel meg."/Negyven év/

Az eszme elvetése mellett a Hódi család sorsában az eszmét képviselő réteg, az értelmiségi-"középosztály" belső bomlása, tragédiája is lelepleződik.

Németh László a "nagy családban" - úgy is, mint eszméit megvalósító közösségben s úgy is, mint a régi helyébe állított új, magasabb igényeket kifejező közösségben - a kritika kritikáját adja, egyaránt mond bírálatot az eszmék s társadalma valósága felett.

Tovább nem, de eddig eljut a 40-es évek közepéig, s hogy eddig eljut, az már lehetővé teszi, hogy a felszabadulás után tovább lépjen a haladás - most már egyértelműbbé váló - útján.

A "nagy család" gondolatban a legmaradandóbb igény, amit ezekben az években felvet: az egyén körül olyan kis kör /családi, baráti/ megteremtése, amely intellektuálisan és érzelmileg is gazdagabbá, sokoldalubbá teszi az embert, s amely egyaránt megvalósítja egyéni és közösségi érdekeit a kiegyensúlyozott emberi kapcsolatokon keresztül.

S még egy mélyebb gondolat, ami a "nagy család" koncepcióban figyelemreméltó. Németh László helyesen a közvetlen családi körön túl /annak fontosságát elismerve/, a tágabb, nagyobb közösség felé kereste a megoldást, látta, hogy egyén-kisközösség- társadalom összhangja csak így teremthető meg. Hogy ez visszaütött, s visszájára fordult Némethnél, annak oka, hogy fordított úton, az egyén és kisközösség felől indult el, s így a "nagy családnak" a fenti igényét épp kora társadalmától kellett elszigetelnie, abból kellett kiemelnie.

Összegzően tehát azt mondhatjuk, hogy 1945-ig a Németh hősök programja - különböző közvetlen célokat maguk elé tűző elképzelésekben - azonos: a társadalmi problémák erkölcsi megoldása egyénből vagy közösségből kiinduló morális forradalommal, értelmiségi vezetéssel, az erkölcsi példa ösztönzést adó, az uralkodó osztályt belátásra serkentő hatásával.

Nagyon lényeges az az erő és az a következetesség, ahogyan Németh László a valósággal szembesíti az eszméket. Noha ez nem jelenti az eszmék teljes feladását, de - s ez fontos - reális helyzetfelmérést, s a társadalmi valóság szélesebb sávjának írói látókörbe fogadását eredményezi. ^{Kovács} Kiss Lajos, Pór Péter, Ács Lajos, Áfra Mihály; ezekkel az öntudatlan és öntudatos munkás és paraszthalakkal mondatik ki a kételkedés vagy épp az eszme elvetése.

A Németh László-i hősök találkoznak a marxizmus, a szocializmus képviselőivel /a marxista eszmék képviselője Szirmai Tóth szabó az Emberi színjáték-ban, Léway, Sompolya Dani az Utolsó kísérlet-ben, Dániel fia a Bűn-ben, a szocialista magatartás megtestesítője Bodó János az Emberi színjáték-ban, Regyena Rudi az Utolsó kísérlet-ben, a sztrájkoló munkások a Bűn-ben, Pór Péter a Cseresnyés-ben/.

Kezdetől fogva érzőik a hősök vonzódása, szimpátiája irántuk, némelyik hosszabb-rövidebb időre hatásuk alá is kerül /Boda Zoltán, Jó Péter/, az utat, a módszert azonban nem vállalják.

Az alapvető ok tulajdonképpen a hősök osztályhelyzetében keresendő; a polgári, értelmiségi származás meghatározza szemléletmódjukat, magatartásukat. A fennálló rend problémáinak a megoldatlan kérdéseinek - az ellentmondásoknak a felismeréséhez

eljutnak, sőt megtagadják és elutasítják az érdekközösséget az uralkodó hatalommal s osztályukkal, s ennyiben többek, haladóbbak osztályuknál, rétegükénél.

Mivel azonban e felismerés a "felszíni", következményként jelentkező problémák - s nem a társadalmi rendszer alapellentmondásainak - megragadását jelenti, megoldást is csak e részproblémákra keresnek /így vélve megoldást találni az "egészre"/, gyökerében nem támadják a rendet, a tagadásnak nem vállalják minden következményét.

Még a legmesszebb menő megoldás is - a teljes szakítás, kiválás /Villámfénynél, Bűn/ - szakítást jelent ugyan az osztálylyal, de nem jelent szakítást saját osztálykorlátaival.

Csak az osztálykorlátokon belül - s ez így is igen lényeges momentum Németh Lászlónál - válnak haladó, előremutató példákká a Németh hősök.

A társadalmi önmegvalósításért vállalt, küzdelem s a nemes erkölcsi tartalmu közösségi program azonban elbukik.

Az őket összezuzó tragikus erők egyaránt ott rejlenek a külső valóságban, azon objektív sorsviszonyokban, melyek közt a hősök őrlődnek, s a szubjektumban, az egyes ember "megnemfelelésében".

Kétségtelenül a Németh hősök legnagyobb erénye az etikus magatartás, az igazsághoz, annak kimondásához minden körülmények közt való ragaszkodás.

Németh Lászlónál a történelmi drámák - mint több helyütt is vallja róluk, ez volt a hivatásuk - igazolják a gondolkodás és erkölcs hőseit. A "bukva győző" hősöket /VII; Gergely, Misztótfalusi, Apáczai, Husz, Petőfi, Széchenyi/ a történelem igazolja; olyan közösségi ügyért küzdenek, melyet a későbbi korok mindig számontartanak.

Kérdés, a regények és társadalmi drámák hősei kaphatnak-e

ilyen történelmi igazolást? Erkölcsileg mindenképpen. De kimondhatjuk, hogy az Ügy-ből, amit vállaltak, nagyon sokat igazolt a történelmi haladás, noha más uton, módon, mint azt Németh László elgondolta.

A 45-ös fordulat, ahogy arra már az előző fejezetben rámutattunk, hatással volt Németh Lászlóra is.

A felszabadulás után a közösségbe való beilleszkedés, a társadalmi helytalálás gondolata is új fordulatot vett.

Mig 1945 előtt "kilátástalannak látta a társadalmi szituációt", a szocialista rend keretei közt - mint Bata Imre helyesen mutat rá /50/ -, "a társadalmi helyzetben mindig látta a lehetőséget."

A Németh László-i erkölcsi, szellemi norma, közösségi igény e rend falai közt kaphatott valóban otthont, itt válhatott valószínű társadalmi igénnyé.

Érdekes és figyelemre méltó, hogy a 30-as évek, eszméivel állandóan gyötrődő és azokhoz irrealitásuk ellenére is görcsösen ragaszkodó Németh Lászlója itt, a szocializmusban száll le eszményeinek magasáról, a nemes tartás fellazítása valamiféle "belátássá" itt történik meg. Két regénye, az Égető Eszter /1948/ és az Irgalom /1964/ fejezi ki leghívebben ezt a magatartást, de már az Iszony /1942/ hősnőjének alapállása is valami hasonlót sugall a regény végén.

Mindebben a valóságot nagyobb megértéssel szolgálni kívánó utkeresést találhatunk, amelyet határozottan megfogalmaz

1948-ban a Műhely-napló soraiban /51/, de talán a legkifejezőbben és legszebben a Sajkódi esték egyik tanulmányában.

"Én fiatal koromban azt mondtam: az író dolga az, hogy a maga véleményét más vélemények felé éles lapokkal elhatárolja, s így azt, amit a gondolkozásnak ő jelent, mintegy kikristályosítsa. Nem akarok most arról beszélni, mi tette akkoriban igazolhatóvá ezt a magatartást."

De ha ma lennék fiatal, inkább az étellel, az életben utjukat kereső nagy emberi érdekekkel próbálnám azonosítani magam. Ugy tekinteném, mint szivós gyökereivel kemény kövek közt tapogatózó növényt, s magam is vele csinálnám fényt nyomozó, sziklát őrlő, szivós és tétova munkáját."

Az adott szocializmus fölött például nem egy tökéletes szocializmus platóni eszméjét próbálnám megcsillogtatni, hanem lentről, a szivemben hordott Jóügy felől próbálnám úgy átjárni, hogy minél jobban hasonlítson rá. " /52/

A kiválóság, a minőség nagy-embere helyett most a "társadalom mélyén dolgozó" emberi értékek felé fordul, a mindennapok egyszerű munkásaihoz, s bennük próbálja megragadni az emberi nagyságot.

Égető Eszter és Kertész Ágnes ilyen mindennapi hősök, akik éppen azáltal válnak nagy emberré, hogy a hétköznapiok egyszerű, de valójában legnehezebb, küzdelmeiben megállják helyüket, s megtalálják azt a módot és formát, amiben legteljesebben megvalósíthatják önmagukat, önmaguk és a társadalom szolgálatának egységét.

Mindenféle megváltó eszméktől mentesen, illuziótlan józansággal, a konkrét lehetőségekkel, külső feltételekkel számolva akarnak helyet találni a társadalomban, legmesszebbre épp ezért jut el Németh László e hőseivel.

Alkalmazkodás magatartásuk fő jellemzője, de ez nem az egyéniséget feladó ember alkalmazkodása, inkább a hősök helyzetfelismeréséből adódik.

Égető Eszter: a környezetével összhangban, eleven kölcsönhatásban önmagát megépítő ember, bár e kiteljesítő önki-bontakoztatási folyamatra visszafogott aktivitás a jellemző, a "növényi természet".

Ő is a nagy közösségi igényű Németh hősök közé tartozik, Eszternek azonban a többi hőshöz viszonyítva egyedülállóan sokoldalú és sokszáлу, mély közösségi kapcsolatai vannak környezetével./még ha előbb,utóbb szét is szakadnak/

Az egyén "minél több és épebb kapcsolatban szívja a világot, annál magasabb lombot vethet" - vallja Németh a Sajkódi estékben /53/, s ez az eszteri magatartás legfőbb jellemzője.

"Akárhová vetődik - írja Németh László - elhagyott faluba, csillogó megyei városba, a maga elmaradt szülőhelyére, rokonok vagy véletlen köré vetődött emberek közé, ő mint a pók rögtön veti a belátás, a segítség, a szorgalom szálait, hogy az élet törvényeit követő szép kis közösséget alakítson belőlük." /54/

A történelem, a körülötte élő férfiak "örültsége" /I-II világháború, Józsi nyugtalan, kapkodó természete, stb./ minduntalan szétdobja körülötte a közösséget. /a paraszti család, ahol felnő, bomlik ; a lajosfalvi paradissom álmát Józsi hiusítja meg; míg a II.vh. végképp elviszi gyermekeit mellőle/ De Eszter pókösztönével mindig ujrakezdi, új közösséget sző a széthányódott helyett. A szellemi közösség, a "nagy család" gondolata itt is felvillan egy pillanatra, de Esztert valóság-érzéke, életrenézése megmenti attól, hogy valamiféle utópikus szigeten valósítsa meg közösségjobbyító szándékát. Mindvégig az

vezeti cselekvését, hogy nyugodt, kiegyensúlyozott, valóságos emberi környezetet teremtsen maga körül, amelyben az ő munkájának is megvan a helye.

A "foltnyi külön életet" végül is nem tudja megvalósítani, de ez nem teszi Eszter küzdelmét hiábavalóvá. Eszter - a mű végén - "tapasztalatból, embersége fejlődéséből.. egyszer csak megérti a szocializmust s unokáját is annak nevelni"/55/- akarja

ezzel azt is jelezve Németh László, hogy hősnője közösségteremtő törekvése itt nyerhet valódi értelmet.

Az Égető Eszter-ben valamiféle egyensúly, harmónia jön létre a Németh László-i eszmék és a valóság közt. Égető Eszter Méhes Zoltán által, de vele szembe nyeri el a maga igazi nagyságát, s így - mint Grezsa Ferenc írja - "Méhes nem annyira korrigálódik, inkább tovább él benne" /56/.

Végeredményben az idillvágy, az édentertető törekvés mélyén mindig valami Eszme-féle próbál kibontakozni, ehhez azonban Eszternél kell az életbeni realitás szövete, amelyet szívós akarattal próbál ujraszőni az Eszme érdekében. Égető-Szilágyi-Méhes elképzeléseiből az időtálló az eszteri gyakorlat révén válnak továbbgondolandókká.

Az öreg Égető - Méhes - Eszter összefonódó és szétváló sorsutjaiban Németh László belső drámai vívódása is ott zajlik; a világgal való összhangkeresés küzdelme.

Németh László eszmei útja szempontjából kulcsjelentőségű, hogy ebben a műben történik meg a "szigetből társadalmat ujjaépíteni" gondolatának nyílt elvetése, -ahogyan maga mondja "a forró kérdés, a szocializmus lényegének meghatározása". Eszter mondja ki a mű végén:

"Vagy mégis az élet mostani szervezetében, a társadalom-

ban a hiba? A kapitalizmus világában csakugyan szétszakadt a kohézió, innen az egyének ugrálása. A szocializmus ezt a kohéziót teremti ujja. Az emberiség tömörebb halmazállapotba kerül... Egy családban nem lehet az életet ujrászőni. Széttépi a többi, az egész. Az egész társadalmat kell egy családként ujjaalapítani." /57/

Németh László az Égető Eszter-ben, 50 év magyar történelmét végigkísérve, már a szocializmus valóságában élve a többször megcáfolt, de mindig újra vallott sziget-észme társadalmi-történelmi érvénytelenségét egyértelműen megfogalmazza, ugyanakkor kifejezi a szocializmus közösségének igényét s igenlését is.

A szocializmus megértése, a társadalomba való beilleszkedés az Irgalom-ban válik a legteljesebbé Németh Lászlónál.

Ez a "belátás" - az Égető Eszterhez hasonlóan - itt is megtörténik eszmei sikon, noha nem ellentmondásmentesen. Ágnes és Halmi polémiáiban az "erkölcsi önalakítást" valló eszme ütközik a marxizmussal. Tétélesen sok mindent nem ért meg Ágnes, sok mindennel nem ért egyet, de Feri kommunista tudatosságában látja a következetes, nemes célokért való küzdelem. Ágnes pedig azért lehet Halmi "eszmei utitársa", mert az új társadalmi feltételek közt az emberi kapcsolatok tartalmának megváltoztatása, az emberek belső átalakulása, amit ő a legfontosabbnak tart, elsődleges feladattá válik....

Ágnes utja a közösségi helytaláláshoz éppolyan nehéz és drámai, mint Eszteré.

Ágnest magasrendű erkölcsisége, normája a mű elején még majdnem kiválással, elmagányosodással fenyegeti. Kurátor Zsófi, Kárász Nelli "világgal elegyedni nem tudása", morális szigor az ő alkatában is ott rejlik.

Ő a legjobb példája a "nemes tartás fellazulásának". Fokozatosan, kudarcok és csapások árán ébred rá, hogy az emberek megítélését nem eszmei, hanem emberi mértékkel kell mérni; ~~ide~~ realizálás helyett a hibákat is számba véve az össz-emberi értéket kell nézni.

Ágnes kezdetben sokat gyötrődik az apa-anya-Lackovics "háromszögben", szivós törekvéssel próbálja megmenteni a családi egységet, s hogy ennek sikertelensége láttán mélyebb összeroppanás nélkül ki tud kerülni és felül tud emelkedni a problémán, azt éppen az élettapasztalatok közt elnyert "belátásnak" köszönheti.

Ágnes hallatlan tudatossággal próbál helyet keresni és beilleszkedni környezetébe. Az, hogy a kis kört, a családot nem sikerült megteremteni maga körül, őt sem valami szellemi közösség szervezéséhez vezeti; hanem még fokozottabban egy új közösségbe való helytalálásra ösztönzi. Ez a belső akarás, ami végül a kórház szűkebb munkahelyi közösségében el tudja fogadtatni magát.

Egyéniségét és életcélját - "minél több adással segíteni, fel-emelni az embereket" - az orvosi pályán, a kórház betegei közt találja meg legteljesebben.

A sánta, elfekvő emberiséget pártfogásba venni, az emberek iránti irgalom gondolatával fejeződik be már az Iszony is.

Nem valami végletekig vitt szamaritánus bölcsességet hirdet ezzel Németh László /58/, inkább a megértést, az emberi valóság számbavevését sugallja, s erről a kiindulópontból lehet sikeresen megnyerni a közösséget-gyarápító munka küzdelmét.

Rendkívül fontos, a kritikákban kellő figyelemmel nem értékelte, gondolatok válnak "életelvvé" az Irgalom, Égető Esz-

ter, Iszony hőseinek sorsában.

A munka: az értelmes élet, az önmegvalósítás színtere s a társadalmi helytalálás feltétele - mondatik ki mindegyikben.

A munka-motívum nem új persze Németh Lászlónál. Már a *Bűn-ben*, ahol kitűnő megvilágításban láttatja, mivé válik a munka a tőkés rendben, megfogalmazódik a marxista gondolat; a munka a társadalmilét alapmozzanata, s a munkatevékenység a társadalmi hovatartozás meghatározója.

Az Iszony-ban Takaró Sanyi, az Égető Eszter-ben Józsi a példája, hogy a munka, amint "biztosítottságot" jelent, több teret, szabadságot enged, a vele élni nem tudókat hogyan zülleszt, forgácsolja szét.

Értékes ember keze alatt válhat csak értékké, hivatássá a munka, mint ~~Károly~~ Kárász Nelli, Égető Eszter, Kertész Ágnes sorsa bizonyítja.

Nelli egész életében igen fontossá váló tevékenység, amely magánéleti konfliktusaiban menekvést, megtisztulást - s nem vagyonszerzést! - nyújt számára, kompenzáló szerepű. A mű végén a cenci kórházban azonban már az önkibontakozás lehetőségét, képességeinek kiteljesítését is megtalálja általa, s ezzel együtt helyét és feladatát az életben.

Égető Eszter számára is hivatást jelent a patikában végzett munka. Ő annak a "mindennapi embernek" a sorsát példázza, aki a lentről jöttek szívós kitartásával s egy magasabb igényességgel a szellemi önképzés, intellektuális önkiteljesítés megvalósításáig is eljut. Ha Nelli sorsa az erkölcsi biztonság megtalálása, Eszteré az intellektuális egyensúly elnyerése. Az intellektuális és erkölcsi egyensúly teljes megvalósítója Kertész Ágnes.

S. nála is egy újabb lépcsővel találkozhatunk. A munka-

hely már nemcsak munkát, közösséget is jelent számára, melynek közegellenállását emberi magatartásával, mások problémái iránti érzékenységevel sikerül megtörnie.

Németh László mindezzel voltaképpen azt is érzékelteti - s ez szintén napjaink egyik lényeges kérdése -, hogy az egyén szocializálásában fontos szerepet betöltő kis közösség, a család hiánya /Eszter, Nelli/, vagy negatív hatása /Ágnes/ esetén nem szükségszerű az elmagányosodás; a munkán, a munkahelyen keresztül bekapcsolódhat az ember a társadalmi közösségbe.

Kertész Ágnes Halmi Ferivel és orvosi hivatásával megtalálja az egyéni és közösségi érdekek harmóniáját. A női hősök közül, mint Jordáky Lajos írja, az ő alakja a szocializmus melletti "legharcosabb és legtovábbnézőbb" állásfoglalás.

Ugyanakkor nagyon jól és reálisan látja Németh László, hogy ennek a harmóniának a megtalálása a szocializmusban sem ilyen egyértelmű. A problémákat, a kérdőjeles megoldásokat a Nagy család /1962/ drámája veti fel, melyről a kritikák meglehetősen ellentmondásos véleményeket tükröznek./59/

A Nagy család végeredményben a Mathiász-panzió gondolkörét folytatja, igen jelentős változással. A szocialista társadalom 17 éve valóság minden eredményével és hibájával együtt. Az alapkérdés: az életforma, a közösségi keretek mennyire váltak ill. válnak szocialistává.

A Nagy család - s ezt hangsúlyozni kell - a szocializmus pozíciójában íródott, azt nem elvetve, annak közösségteremtő képességében nem kételkedve, de hibáit és ellentmondásait feltárva. Németh a család nagyon is valóságos problémáiból indul ki. Látja, hogy az új életforma a nők társadalmi helyzeté-

nek megváltoztatásával a család szerepköreiben is változást eredményez. Azok az igények és ambíciók, hogy a nők munkavállalással a társadalmi életből nagyobb részt vegyenek ki, áttörték a családi és háztartási kereteket; gyengítették, sőt a nők egy részénél meg is szüntették a gazdasági jellegű kötelékeket amelyek a férfihoz fűzték. A munkavállalás ugyan nagyobb szabadságot biztosított, de a felelősséget is megnövelte, a munkahelyen és a családban egyforma helytállást követelt.

Németh László ezzel a felismeréssel indítja a Nagy családot: a dráma "tárgya kétfelől is be volt biztosítva; a dolgozó nő sorsa emberek százezreihez szólt ma Magyarországon, a női önfeláldozás, mint közösségi összetartó erő, örökérvényű tárgy föl a görögökig." /60/

A Negyven év-ben pedig így folytatja a gondolatot: "Szocialista világunkban a nő tragikumai: fölszabadulása gyümölcseként két műszakban dolgoztatják, állásban s családban, és ha mindkét helyt eleget tesz, idő előtt elnyűvődve más virgoncabb hivatali nők férjét is lelkiismeretfurdalás nélkül elszedik tőle...

Ezer és ezer asszony éli meg kevesebb kiválósággal, észrevétlenül ezt a sorsot... megoldás: a fölbömlő kis család helyett az erkölcsi erő vegyértékeit lekötő nagy..." /61/

A mű főhőse - mint Németh nagy nőhősei - paraszt származású dolgozó nő, aki Szeghátrol magával hozta az "erkölcsi nemesség" összeállított receptjét, s a gyökérverés, a közösségteremtés ösztönét. Kemény, tiszta jellem, az életet, szerelmet, munkát egyaránt "komolyan csináló" ember.

Vele szemben a férj: felületes, az életben könnyen érvényesülni akaró, felelőtlen kalandokba bocsátkozó típus, aki magatartásnormáiban mélyen alatta áll Katának.

A kis család felbomlása és a nagy kialakulása, a "szellemi kör" szerveződése szinte egyidőben megy végbe. A kis családdal szemben Németh Lászlónál ismét a nemesebb közösség igénye állítja a nagy család követelményét.

A szellemi család együttesébe különböző helyről összeverődött emberek kerülnek; egyetemre bejutó parasztlány, züllésnek induló cukrászlány, technikumot végző munkás, a kommunista gondnok Gara, a volt apáca, a Márianosztrát megjárt egykor nyelvész segédmunkás.

Ez a Mathiász-panzió-val rokon motívum itt egészen mást jelez, Nem "az aktív közélet partjain kívülre került egzisztenciák, a szocialista rendszerrel ...konfliktusba keveredett emberek" ellátója Kata nagy családja — mint Pándi Pál írja./62/ Mindegyikőjüket a társadalmilag hasznos tevékenység végzése motiválja, többségük, munkája révén aktív tagja a társadalomnak; ugyanakkor él bennük egy igényesebb, emberi közösség utáni vágy. /Tulajdonképpen mindegyikük kiesett a kis családból; Karcsi árva, Gara és Klára egyedül élnek, a többiek körül szintén hiányzik az ép családi közösség./

"Az az erő, amely egy zúlleni indult kis családot már nem tarthat össze, mint a fölszabadult atomerő, bőségesen elég hogy a nagyobb, a szabadabbá vált ragaszkodáshoz tapadó szellemit, maga köré vonzza..." /63/

Valódi közösséggé válhat, de olyan nagy családdá, és úgy, ahogy Németh László elképzei, nem.

Kata megveszi a "kisasztal helyett a nagyot", megteremti a nagy családot, azonban az ő tragikus magányossága bizonyítja legjobban /akárcsak Gróti Ágnes esetében/, hogy ez a szellemi közösség nem helyettesítheti a közvetlen család személyes-érzelmi kapcsolatait.

Szilasi szavaira, "a kis közösség nincs többé...s a naggyal ez voltaképp összefér" Katának ez a válasza: "...össze. Az absztrakt nagy családdal meg az absztrakt Katával...Csonka ember vagyok. Elcsenevészedett bennem valami, amivel az ember a boldogságáért küzd..." /64/

A fiatalok a darab végén megtalálják az érzelmi partnert; Katának a maga szigorú erkölcsi tartásával, másokért élésében csak "az emberek közé zilált magány" marad; Mig a kis család a műben az egyéni vágyakat leégető purgatórium, a nagy a mások boldogságában felőrlődő hős kelepceje.

Lényeges kérdés a műben a Németh László-i utópia. Mint Pándi Pál írja, ez a "valóság síkjára rávetített utópia..., amely egyszerre teszi láthatóvá a nagy család utópikus vonásait és azokat a tényleges problémákat, amelyek Németh László utópiáját táplálják."/65/

Az olvasókör, a tömb-bölcsőde kísérlete a 30-as évek ~~itt~~ illuzórikus eszméit, a sziget-berendezkedést sugallja. Kétségtelenül megtalálható ez az utópikus szféra a műben - melyet Németh többé-kevésbé itt is megcáfol -, azonban ez semmiképpen nem tartalmazza a különállás, szigetlakás, a magán-szocializmus individuális utjának hirdetését.

Ha a dráma gondolati mondanivalóját egészében, ellentmondásainak egységében nézzük, nyomban kiderül, hogy itt a szocializmus közösségének valóban szocialista életformájú közösséggé tételének problémájáról van szó.

Ezt -éppen a kritikus által legjobban célbavett hős - Gara fogalmazza meg több esetben is találóan, noha az ő alakja sem egyértelműen pozitív.

A házból, amelynek gondnoka, "nemcsak egymás mellett élünk" jelszóval valamiféle közösséget akar szervezni.

"...a tömb - tömbbizalmi is vagyok - abból próbálok egy kis családpótlékot csinálni... A keretek már megvannak, de nem olyan könnyű élettel megtölteni. Az emberek nem máhek, nem szeretik a műlépet." /66/

Németh László nem a szocializmus szervezett közösségeivel szemben hirdet ellenállást.

"...A nagy család nagyon is valóságos: mint megvalósulás is, mint igény még inkább. Egy uttörőcsapat, munkabrigád, tanuló-csoport, imádkozó szekta: mindben megvan a hajlam, hogy egy rátermett fő körül nagy családdá válják." /67/

Sokkal inkább ~~azza~~, a társadalmunkat feszítő, s még ma, 1977-ben is gondot jelentő, megoldatlan kérdésre figyelmeztet, amely a szocialista közösségek kialakulásának problémája: a meglévő kereteket nem mindig tudjuk megfelelő tartalommal kitölteni, sok az üres, formális szervezet, a "műlép", amitől menekülnek az emberek, közösségi igényeiket, energiáikat nem mindig tudják a rendszer alkotta lehetőségeken belül lekötni.

A Sajkódi esték tanulmányaival rimelő gondolatot Gara a műben így fogalmazza meg: "A mi államunkat jól-rosszul megépítették, s most nekünk kell, egy családdá téve, belülről is felépítenünk."

Tulajdonképpen az Égető Eszter utolsó soraiban kimondottak pozitív továbbgondolásáról van szó: nem családban kell újjászervezni a társadalmat, hanem a társadalmat kell megváltoztatni, s abban a közösségek életprogramja is megváltozik.

Ez azonban nem egymást feltételező folyamat; a belső, tudati "ujjáépítés" rajtunk, a szocialista közösség tagjainak helyes társadalmi cselekvésén múlik.

Kata, Péter, Szilasi és a többiek igénye a mai társadalom nagyon is husba-vágó, reális követelménye; olyan, a szo-

cializmushoz méltó, közösségek megteremtése, amelyben a szocialista életprogram valóságos életformává emelkedik, olyan közösségek, melyek emberileg és szellemileg magas mértékkel mérhetők, s az egyént teljesebbé tevő közösségi élményt nyújtanak.

Ezt a közösséget szimbolizálja tulajdonképpen itt a "nagy család". De - mint a dráma tragikus konfliktusa érzékelteti - nem a kis család ellenébe, a helyett, csak azzal együtt tud valódi összhangot teremteni; az egyént a társadalmi közösség mind nagyobb körein keresztül bekapcsolva a társadalmi rendbe.

Dogozatunk végső összegzésénél mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy a közösségteremtő program Németh László egész életpályáját egybefogó gondolatkör, amely különböző intenzitással, de az életműben mindvégig egyik kulcsfontosságú problematikaként jelentkezik. . . .

Nem beszélhetünk egy homogén gondolatrendszeréről; a közösségformáló elvek társadalmi helyzetektől és az egyéni sors alakulásától függő változását, fejlődését egyértelműen látnunk kell.

A közösségi program, a Németh László-i fogalomrendszer tartalma a társadalmi-történelmi helyzeteknek megfelelően módosul, új értelmezést nyer; így a gondolatkör vonatkozásában mindenképpen fellelhető a pozitív irányú fejlődés, haladás vonala.

Természetesen megtalálható az a legbensőbb, a változásban, mozgásban is egységet biztosító törekvés, emberi és alkotói életcél, mely a különböző közösségteremtő elképzelésekben, kísérletekben is mindig egyazon irányba ösztönzi a keresőt: a minden téren igényes, alkotó emberi élet megteremtése, az egyéni önmegvalósítást ösztönző, magas társadalmi értéknormájú közösségi életforma kialakítása felé. . . .

A tanulmányokban és a szépirodalmi művekben - különösen vonatkozik ez a 30-as, 40-es évekre - az elvont gondolkodó és a valóságszemlélő különböző oldalról, de azonos céllal közelíti meg a kérdést. . . .

1945 előtt Németh László a tanulmányokban, regényekben és drámákban felépíti a szép, tiszta morális szenvedéllyel élő nem mindennapi igényes, nemes életnek a világát. Mint a szépirodalmi művek hőseinek tragikus bukása mutatta, ez a példára épülő, emberibb társadalom csak utópia maradhatott; a társada-

lom akkori szerkezete a mintatelepek, minta- közösségek megvalósulását lehetetlenné tette; a valóság a változás ezen utjának járhatatlanságát bizonyította. . . .

Németh László - idealista megközelítéséből adódóan - nem látta, hogy az egész társadalmi szerkezetet kell előbb megváltoztatni, hogy tér nyíljon az "emberi " számára.

A szocializmusban, mint ezt a 45 után írott művek szemléletének lényege mutatja, Németh megtalálja az a társadalmi rendet, mely közösségi elveit magáévá tudja tenni; hiszen a társadalom értékrendje a Németh László-i értékrend irányába hat.

A Németh László-i társadalmi, közösségi, erkölcsi programnak itt jön el a maga reális ideje, s Németh az 50-es, 60-as években - a problémákat mindenütt szóvá téve - ezért sürgeti, ösztönzi a pozitív példa, a szocialista életminta mind általánosabbá és teljesebbé válását.

J E G Y Z E T E K

1. Németh László: Megmentett gondolatok Bp.1975. 639.1.
  2. A kérdés először Gaal Gábor közismert kritikájában /A "Tanu"-tól a "Bűn"-ig. Korunk 1937./ került felszínre azzal a megállapítással, hogy a regényben a "Tanu meggondolásai meghátrálnak". A művész Németh László megcáfolja az ideológus Németh Lászlót - ez a gondolat, noha sok esetben valóban helytálló, közhelyszerűen átvételt nyert. De nemcsak átvételt, átalakítást is. Mereven értelmezték, hogy amit az esszéíró épít gondolataiban, azt a regény és drámáiró lerombolja. /lásd: Sükösd Mihály: Az esszéíró tanulsága. Valóság 1970.; B. Nagy László: A teremtés kezdetén. Bp. 1966/ Hasonló, bár árnyaltabb megfogalmazással ezt mondja ki Sőtér István /Tisztuló tükrök. Bp. 1966; Kritika 1976.4.sz/ és Bata Imre /Képek és vonulatok. Bp. 1973./.
- Ezen az uton teljesen hamis megállapításokhoz jut Forgács László /A mindenséggel mérd magad. Bp. 1973./, aki Németh "alapvetően tanulmányírói tehetség" mivoltával magyarázza regénybeli figuráinak "lefokozását" az "írói tudat szolgálívá és szócsövévé."
- Érdemes még idézni Király István 1946-os /Valóság. 10./ kritikájának első sorait: "Németh László elsősorban szépíró... öncélvá növelte magában a tanulmányírót." Király véleménye szerint az ideológia egyeztet /a fent idézettek álláspontjával szemben/, a művész által a valóságban talált kiegyensúlyozatlanságra, meg hasonlottságra önigazolásként állítja fel gondolati tételeit.
- Igy nem fogadható el megállapítása, de figyelembe kell ven-

nünk, hogy Király közvetlenül a felszabadulás után írta e sorokat, amikor Némethet valós és vélt hibái miatt teljesen elutasították, s az ember és alkotó értékeinek megőrzését és kimondását csak ilyen módon, az ideológus ellenében a művész mentésével tehetette elfogadhatóvá.

Németh László mai megközelítésénél ezzel az egyoldalúsággal mindenesetre fel lehet és fel kell számolni a teljes és reális értékelés érdekében. Erre vonatkozóan Veress Dániel, Grezsa Ferenc, Béládi Miklós és Sándor Pál törekvése kiemelendő.

3. Sándor Pál: A magyar filozófia története 1900-1945. Bp. 1973. 575.l.
4. A nagyobbblélegzetű elemzések közül megemlítjük:
Béládi Miklós: Érintkezési pontok Bp. 1974.
B.Nagy László: A teremtés kezdetén Bp. 1966.
Jordáky Lajos: A szocialista irodalom útján Bp. 1973.
Bata Imre: Képek és vonulatok Bp. 1973.
Pándi Pál: Kritikus Ponton Bp. 1972.
Földes Anna: Husz év - husz regény Bp. 1968.
5. Németh László a 30-as évek kritikai pergőtüzében jóformán teljesen egyedül állt; "baloldali" s idealista a jobboldal számára, s "jobboldali" és utópista a demokrata ellenzék és a marxisták számára. Az ellentmondásos hangvételű kritikák összességében támadják társadalmi, ideológiai kérdésfelvetéseit, reformelképzelését, korkritikáját. Annak ellenére, hogy a szellemi élet szinte minden jelentősebb képviselője felfigyelt rá, el is határolta magát tőle. A Magyar Szemle mindvégig "szellemi zürzavara" s "valóságérzékének hiánya" miatt kárhoztatta, de a 30-as évek végén lezajlott vitában nem nehéz megállapítani, hogy Németh és a "vezér", Szekfü

Gyula közti ellentét a liberális elemeket tartalmazó konzervativizmus és a modern szellemiség ellentéte. . .

A Századunk polgári radikális írói, noha több ponton is érintkeznek elképzelésük Németh gondolataival, mégis erős bírálattal lépnek fel a minőségyszocializmussal szemben, csakugy, mint a liberális polgári ellenzék és az urbánus irodalom képviselői./Esti Kurir, Szép szó/ . . .

A kor két jelentős folyóirata, a Korunk és a Gondolat a józan hangú, némethlászlói különvéleményt elismerő kritikáktól a tétéles marxista, Némethet a fasisztákkal rokonító bírálatokig szélsőségesen foglal állást a kérdésben.

De Németh magára marad a népi mozgalom "szellemi rokonságában" is, egyértelműen, talán Gulyás Pál kivételével, senki nem áll ki mellette.

1945 után az értékelés még bonyolultabbá válik; az akkori társadalmi, politikai helyzet sajátosságaiból adódóan a tétéles marxista és dogmatikus megközelítés felerősödik

/MSZMP KB Állásfoglalás 1958., irodalmi és történelemszita a "Népi írókról", Kortárs 1958.II.évf.; Századok 1958/5-6sz./ ugyanakkor kísérletek történnek a némethlászlói gondolat- és szemléletvilág reális elemzésére, elhelyezésére a kor ideológiai erőviszonyainak egészében./Révai József, Király István/

A teljes elhelyezés és tisztázás napjainkban is csak kísérlet.

6. Bori Imre: Eszmék és látomások Bp. 1965. 216.1.

I.

1.

1. Németh László: Megmentett gondolatok. 634.1.
2. Németh László: Negyven év. Bp. 1969. 11.1.
3. Lackó Miklós: Az Új Szellemi Front történetéhez.
Századok 1972. 4-5. sz.
4. K. Nagy Magda: Válasz. Bp. 1963. - Dokumentumok 309.1.
5. Mezei József: A magyar regény. Bp. 1973. 656. 1.
6. Németh László: Megmentett gondolatok. 528. 1.
7. Németh László: A minőség forradalma. V. Magyar Élet 1943.
203. 1.
8. Németh László: Negyven év. 15. 1.
9. Németh László: Európai Utas. Bp. 1973. 700. 1.
10. Németh László: A minőség forradalma. I. 1940. 148.1.
11. Németh László: A minőség forradalma. II. 1940. 21. 1.
12. Németh László: A minőség forradalma. IV. 1940. 148-49.1.
13. Uo. 181.1.
14. Lukács György: Új magyar kulturáért. Bp. 1948. 107.1.
15. Pándi Ilona: A magyar haladó értelmiség néhány irányzata
a bethleni konszolidáció éveiben. PTK. 1965. 6.
/Párttörténeti Közlemények/
16. Uo.
17. Veres Péter: A válság éveiből. Bp. 1945. 197.1.

Veres itt utal rá, hogy ebben az egyáltalán nem egységes mozgalomban, melynek írói "politikailag sosem voltak együtt" néhány közös érintőpont alapján mégiscsak kialakult az együvé tartozás tudata: "vannak dolgok, amelyekben teljesen egyetértünk, s ez a népkultúra..., a szellemi vonal, a magyar szabadság és a nemzeti -állami függetlenség kérdése..."

18. Németh László: Kisebbségben. Első Kecskeméti Hírlapkiadó-
és Nyomda Részvénytársaság 1939. 57.1.
19. Fėja Géza: Nagy vállalkozások kora. Bp. 1943. 415.1.
20. Németh László: Ember és szerep. Tanu-kiad.Kecskemét.1934.
19.1.
21. Németh László: Berzsenyi ürügyén. Válasz. 1948.1.sz.

2.

A gondolkodó

1. Németh László: A minőség forradalma. V. 103.1.
2. Németh László: A minőség forradalma. II. 104.1.
3. Németh László: A minőség forradalma. V. 99.1.
4. Németh László: A minőség forradalma. II. 10.1.
5. Uo. 19.1.
6. Németh László: A minőség forradalma. I. 9.1.
7. Németh László: A minőség forradalma. V. 99.1.
8. Uo. 15.1.
9. Németh László: Megjegyzés az előbbire. Korunk. 1934. febr.
10. Németh László: Negyven év. 17.1.
11. Bálint György: A toronyőr visszapillant. I.köt. Bp. 1966.
117.1.
12. Németh László: A minőség forradalma. V. 127.1.
13. Németh László: Európai utas. 400.1.
14. Uo.
15. Németh László: Emberi színjáték. Bp. 1966. I.köt. 272.1.
16. Lackó Miklós: Válságok - választások. Bp. 1975. 28.1.
17. Németh László: A minőség forradalma. V. 19.1.
18. Németh László: Olvasónapló. Tiszatáj. 1974. 1.sz.
19. Németh László: A minőség forradalma. V. 126.1.

20. Németh László: A minőség forradalma. **VV.** 1943. 6.1.
21. Németh László: Készülődés. I.köt. Bp. 1941. 40.1.
22. Németh László: Népi író. Magyar Csillag. 1943.jan. 1.
23. Németh László: A minőség forradalma. **IV.** 138.1.
24. Veres Péter: A válság éveiből. 177.1.
25. Németh László: Az értelmiség hivatása. Bp. 1944. 28.1.
26. Németh László: Népi író.
27. Veres Péter hangsúlyozza, hogy "a magyar nép sorsát nem az egyes rétegek belenövésén keresztül, hanem együtt az egész dolgozó nép és az egész termelés átszervezésén keresztül lehet megváltoztatni", és a Németh-i "harmadik oldal" csak akkor "teljesíti történelmi és magyar szerepét ha kellő időben tud második oldallá válni". Ugyanebben az időben írt cikkében /"Bérharcos" munkásmozgalom vagy "államépítő" szocializmus. 1943./ határozottan kimondja:
"...a történelmet sohasem az értelmiség csinálja. A történelem fordulatait mindig elemi erők, tehát szélsőségek csinálják... Németh László tévedése... az, hogy ezt az osztályokközti tömeget akarja sajátos osztálytudattal és hivatástudattal telíteni. Hiábavaló kísérlet: még ha sikerülne is, csak reakció lehetne belőle... Egy kevés színe-java ember kiválik és szétoldódik a dolgozó tömegek közt, a többség pedig, a "százezrek" ott maradnak szellemileg és társadalmilag, ahol vannak. A kisebbségnek lehet Németh László a "minőség" prófétája, de a többségé Milotay vagy Rajniss marad." /A válság éveiből. 211.1./
28. Németh László: Ujabb drámák. Bp. 1966. - A történelem eszközei. 171.1.

"A species cromwelliana akármilyen volt, elvégezte művét a történelemben, egy species gandhiana feltűnését azon-

ban hiába várjuk; Gandhi megóvta magát és fegyvereit a történelem fertőzéseitől, de nem zárta-e ki tényleges alakításából?"

29. Lackó Miklós: Válságok - választások. 96.1.11.
30. Németh László: Kiadatlan tanulmányok. I.köt. Bp. 1968.
456-57.1.11.
31. Révai József: Válogatott történelmi írások. II.köt. Bp.
1966. 86.1.11.
32. Németh László: Három gondolat. Válasz. 1935. szept.
Ez a cikk tárgyalja bővebben a jelzett kérdést. . . .
33. Németh László: A minőség forradalma. IV. 153.1.11.
34. Németh László: Negyven év. 417.1.11.
35. Németh László: Ember és szerep. 80.1.11.
36. Lackó Miklós: Válságok - választások. 349-350.1.-on ír
erről részletesebben.
37. Németh László: Sajkódi esték. Bp. 1974. 348.1.
38. Németh László: Az értelmiség hivatása. 74.1.
39. Németh László: Kiadatlan tanulmányok. I. 454.1.
40. Uo. 463.1.
41. Uo. 545.1.
42. Németh László: Magyar szigetek. Hódmezővásárhelyi Bethlen
Gábor Gimn. Levéltárában található. 1940.
körül keletkezett.
43. Németh László: Három gondolat.
44. Uo.
45. Veres Péter: Levél Németh Lászlóhoz. Gondolat. 1936. okt-
nov.
46. Szabó Imre: Bucsú a "Tanu"-tól. Korunk. 1937. ápr.
47. Németh László: Az értelmiség hivatása. 78.1.
48. Németh László: Kiadatlan tanulmányok. I. 521.1.
49. A "mások csinálják meg nekünk a rendet" problémája a népi

írók nagy részénél gondot jelent /Kodolányi, Féja, Sinka, Tamási Áron/; ennek találó megfogalmazását idézhetjük Veres Pétertől: "A mi népünk ösztönerőit még nem szabadultak fel. Mi még nem mertünk azok lenni, akik vagyunk. Még mindig csak szégyenkeztünk Európa előtt, hogy nem vagyunk jó keresztények, nem vagyunk jó humanisták, nem vagyunk valódi liberálisok és igazi szocialisták. S ez igaz is volt. Nem voltunk jó semminek, mert nem magunk csináltuk a dolgainkat. S a dolog nem passzolt ránk. Ezért néha visszavertünk, mint a hozzáértés nélkül hámbafogott csikó. Ezért kuruckodtunk, ezért lett urrá rajtunk az "eb ura farkó" lelkeség."

Leendő szocializmusunknak saját formát követelve így folytatja: "...hiszek a magyar nép formateremtő erejében és jellegteremtő képességeiben. Hiszek abban, hogy az ismert szocialista formula: nemzeti formában nemzetközi tartalom, miránk se, de egyetlen öntudatos népre sem veszélyes."

/A válság éveiből. 177.1./

50. Így történik ez az MSZMP KB Állásfoglalásban./1958./

51. Németh László: ~~XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX~~.

A kíséletező ember: Bp. 1963. 141.1.

52. Uo. 142.1.

53. Németh László: Sajkódi esték. - 298.1.

54. Uo. 349.1.

55. Németh László: Negyven év. 473.1.

56. Ebben a vonatkozásban a drámák egy részét emelhetjük ki: Szörnyeteg, 1953.; Sámson, 1945-57.; Utazás, 1961.; Nagy család, 1962.; Eklézsia megkövetés, 1946.; Husz János, 1948. Galilei, 1953.;

57. Király István: Németh László: Az utazás. Kortárs. 1962. jun.

58. "Magyar közösség" pere jelentős itt.
59. Hermann István: Egy nemzedék önlelőszámlása. Csillag.1955.
november.
60. Az Állásfoglalást követő irodalmi, de különösen történet-
vita.
61. Németh László: Nemzet és író. Igazság. 1956. nov. 3.
Németh László: Emelkedő-nemzet. Irodalmi Ujság. 1956.nov.2.
Németh László: Pártok és egység. Új Magyarország.1956.
nov.2.
62. Németh László: Megmentett gondolatok. 128.1.
63. Németh László: Sajkódi Esték. 475.1.

II.

A szépirod

1. Németh László erről részletesebben ír a Kiadatlan tanul-
mányok-ban. I. 594.1.
2. Fülöp László: A regényíró személyessége. Tiszatáj.1976.5.sz.
3. Forgács László: A mindenséggel mérd magad. Bp. 1973.
Eszmetörténet és történelem c.tanulmányában. 319.1.
Az egyoldaluan elfogult kritikai elemzés a művek bonyo-
lultságának figyelmen kívül hagyásával azt a benyomást
kelti, hogy a szerző nem értette meg a lényegi mondandót.
/Különösen az Iszony, Égető Eszter esetében, de a Bűn,
Emberi színjáték alapkérdéseivel kapcsolatban is./
4. A kérdésről részletesebben Fülöp László ír fent jelzett
tanulmányában.
5. Németh László: Kiadatlan tanulmányok.I. 779.1.
6. Németh László: Utolsó kísérlet. Bp. 1969. - Előszó.

7. Németh László: Megmentett gondolatok. 269.1.
8. Németh László: Magam helyett. I. Tiszatáj. 1974. 2.sz.
9. Németh László: Emberi szintájék. I-II. -A kiadás elé. 9.1
10. Uo. II. 235.1.
11. Németh László: Ember és szerep. 57.1.
12. Németh László: Emberi színjáték. II. 237.1.
13. B.Nagy László: Németh László indulása. Új Írás. 1971.ápr.
14. Lásd erről bővebben:
Németh László: A vallási türelemről. Megmentett gondolatok
Tolsztoj, inasaként. Uo. 28.1. 167.1
Tolsztoj emlékbeszéd. Sajkódi esték. 197.1.
15. Németh László: Ember és szerep. 53.1.
16. Mint ezt Forgács László teszi. /Eszmetörténet és történelem/
17. Bővebben erről:
Németh László: Utolsó kísérlet. Bogárdi diófa. I. 13.1.
Kiadatlan tanulmányok. A költő és faluja.
492.1
Ahol gyermek voltam. 680.1.
18. Németh László: Gyász. Bp. 1944. - Utószó.
19. Részletesebben Németh László a Negyven év önvallomásában ír erről.
20. Németh László: Irgalom. I-II. Bp. 1965. I. 244.1.
21. Németh László: Utolsó kísérlet. I. 127.1.
22. Németh László: Társadalmi drámák. I-II. Bp. 1964. -
II. Erzsébet-nap. 147.1.
23. Németh László: Megmentett gondolatok. 308.1.
24. Németh László: Kiadatlan tanulmányok. I. 772.1.
25. Uo. 778.1.
26. Németh László: Készülődés. I. 205.1.

27. Németh László: Megmentett gondolatok. 633.1.
28. Tamás Attila: Irodalom és emberi teljesség. Bp. 1973.
119.1.
29. Uo.
30. Csak felsorolva: Béládi Miklós, Földes Anna, Sőtér István,
Bori Imre, Mezei József, Király István
31. Németh László: Iszony. Bp. 1971. 621.1.
32. Az Utolsó kísérlethez írt Előszó-ban erről részlete-
sen ír Németh László.
33. Gaál Gábor: A "Tanu"-tól a "Bün"-ig. Korunk. 1937.márc.
34. Németh László: Bün. Bp. 1971. 312.1.
35. Gaál Gábor: A "Tanu"-tól a "Bün"éig.
36. Németh László: Társadalmi drámák. I. - Villámfénynél. 127.1
37. Uo. 128.1.
38. Uo.
39. Németh László: Társadalmi drámák. I. - Cseresnyés. 381; 395.1
40. Németh László: Sajkódi esték. 401.1.
41. Uo.
42. Németh László: Emberi színjáték. I. 170.1.
43. Németh László: Égető Eszter. Bp. 1956. 84.1.
44. Németh László: Társadalmi drámák. I. - Papucshős. 268.1.
45. Király István: Németh László. Valóság. 1946. okt.
46. Németh László: Negyven év. 19.1.
47. Németh László: Kiadatlan tanulmányok. I. 619.1.
48. Pándi Pál: Kritikus ponton. 591.1.
49. Németh László: Társadalmi drámák. II. 32.1.
50. Bata Imre: Képek és vonulatok. 346.1.
51. Németh László: Műhely-napló. Új Írás. 1976. márc.
52. Németh László: Sajkódi esték. 341.1.
53. Uo. 339.1.

54. Németh László: Megmentett gondolatok. 3031.1.
55. Németh László: Sajkódi esték. 420.1.
56. Grezsa Ferenc: A Németh László-i regény és az Égető Eszter. Tiszatáj. 1976. 5.sz.
57. Németh László: Égető Eszter. 689.1.
58. Mint ahogyan tanulmányában Földes Anna beállítja. /Husz év - husz regény. Németh László kariatidái.
59. Pándi Pál: Kritikus ponton./624.1./ és Bata Imre: Képek és vonulatok./343.1./ munkáit emelnénk ki.
60. Németh László: Mai témák. Bp. 1963. - Nagy család. - Nagy család története. 183.1.
61. Németh László: Negyven év. 58.1.
62. Mint Pándi Pál írja említett kritikájában.
63. Németh László: Mai témák. - Nagy család története. 189.1.
64. Uo. - Nagy család. 382-83.1.
65. Pándi Pál: Kritikus ponton. 625.1.
66. Németh László: Mai témák. - Nagy család. 245.1.
67. Németh László: Mai témák. - Nagy család története. 192.1.

Felhasznált irodalom bibliográfiai
jegyzéke

1. Az MSZMP KB. Kulturális Elméleti Munkaközösségének Állásfoglalása a "Népi írókról". 1958.
Az MSZMP határozatai és dokumentumok 1956-1962. Kossuth.
1964.
2. Bata Imre: Képek és vonulatok. Magvető.Bp.1973.
3. Béládi Miklós: Érintkezési pontok. Szépirodalmi K.Bp.1974
4. B.Nagy László: Németh László indulása.Uj Irás.1971.ápr.
5. B.Nagy László: A teremtés kezdetén. Szépirod.K.Bp.1966.
6. Balázs Béla: A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében. Kossuth. 1958.
7. Bálint György: A toronyőr visszapillant. I-II. Magvető.
1966.
8. Bimbó Mihály: Történeti szempontok a "népi írók"mozgalmanak megítéléséhez. Alföld. 1967.1.sz.
9. Bori Imre: Az emésztő kép fölött: hősi frigiditás.
Hid. 1958. okt.
10. Bori Imre: A díjazott regény. Hid. 1957. jun.
11. Beszélgetés Németh Lászlóval. - B.Nagy László interjúja. Művelt Nép. 1956. aug. 26.
12. Czibor János: Vallomás igényről és szándékról. Válasz.
1948.5-6.sz.
13. Diószegi András: Megmozdult világban. Szépirod.K.Bp.
1967.
14. Forgács László: A mindenséggel mérd magad. /Válogatott tanulmányok./ Magvető.1973.

15. Földes Anna: Husz év - husz regény. Szépirod.K.Bp.1968.
16. Féja Géza: Nagy vállalkozások kora. Magyar Élet K. Bp.
1943.
17. Gaál Gábor: Németh László és Kurátor Zsófi. Korunk.1936.
márc.
18. Gaál Gábor: A "Tanu"-tól a "Bűn"-ig. Korunk. 1937. márc.
19. Gyertyán Ervin: Párbeszéd sokszemközt. Szépirod.K.Bp.
1973.
20. Hermann István: Egy nemzedék önleltérőlése. Csillag.1955.
nov.
21. Ignótus Pál: A harmadik oldal. Esti Kurir. 1934.141.sz.
22. Illés Jenő: Irgalom. Jelenkor. 1966.jan.
23. Jordáky Lajos: A szocialista irodalom útján. Magvető.1973
24. K.Nagy Magda: A Válasz. Szépirod. K.Bp. 1963.
25. Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom 1936-45.
Szikra K. 1949.
26. Király István: Németh László. Valóság. 1946. okt.
27. Király István: Németh László: Iszony. Fórum.1948.febr.
28. Király István: Németh László: Az utazás. Kortárs.1962.jun.
29. Lukács György: Irodalom és demokrácia. Szikra K. 1947.
30. Lukács György: Új magyar kulturáért. Szikra K. Bp 1948.
31. Lackó Miklós: Válságok -választások. Gondolat. 1975.
32. Márkus György-Tordai Zádor: Irányzatok a mai polgári fi-
lozófiában. Gondolat. 1972.
33. Molnár Erik: Nyílt levél Németh Lászlóhoz, a Tanu szer-
kesztőjéhez. Korunk. 1933. nov.
34. Mezei József: A magyar regény. Magvető 1973.
35. Nagy Péter: Új csapáson. Magvető 1956.
36. Németh László /továbbiakban N.É. / :A minőség forradalma.
I-IV.köt. - Magyar Élet.K.1940; V-VI.köt.Magyar Élet.1943

37. N.L.: A kísérletező ember. Magvető. 1963.
38. N.L.: Az értelmiség hivatása. Turul Kiad. Bp. 1944.
39. N.L.: Emberi színjáték. I-II. köt. Szépirod. K. Bp. 1966.
40. N.L.: Ember és szerep. Tanu-Kiadás, Kecskemét. 1934.
41. N.L.: Európai utas. Magvető és Szépirod. K. Bp. 1973.
42. N.L.: Emelkedő nemzet. Irodalmi Újság. 1956. nov. 2.
43. N.L.: Égető Eszter. Magvető. 1956.
44. N.L.: Fantomok ellen. Magyar Csillag. 1942. ápr. 1.
45. N.L.: Gyász. Franklin Társulat. Bp. 1944.
46. N.L.: Három gondolat. Válasz. 1935. szept.
47. N.L.: Horátius Noster. Válasz. 1935. júl.-aug.
48. N.L.: Irgalom. Szépirod. K. Bp. 1965.
49. N.L.: Iszony. Magvető és Szépirod. K. Bp. 1971.
50. N.L.: Kéazulódás. I-II. köt. Magyar Élet. Bp. 1941.
51. N.L.: Két nemzedék. Szépirod. K. Bp. 1970.
52. N.L.: Két nép. Válasz. 1935. okt.
53. N.L.: Kiadatlan tanulmányok. I-II. köt. Magvető. 1968.
54. N.L.: Kisebbségben. Első Kecskeméti Hirlapkiadó-és Nyomda Részvénytársaság. Ig. Tóth László. 1939.
55. N.L.: Lányaim. Magvető. 1962.
56. N.L.: Magam helyett. I. Tiszatáj. 1974. 2. sz.
II. Tiszatáj. 1974. 3. sz.
57. N.L.: Műhely-napló. Új Írás. 1976. márc.
58. N.L.: Megmentett gondolatok. Magvető és Szépirod. K. 1975.
59. N.L.: Megjegyzés az előbbire. Korunk. 1934. febr.
60. N.L.: Mai témák. Szépirod. K. Bp. 1963.
61. N.L.: Negyven év. Szépirod. K. Bp. 1969.
62. N.L.: Népi író. Magyar Csillag. 1943. jan. 1.
63. N.L.: Nemzet és író. Igazság. 1956. nov. 3.
64. N.L.: Nyugat és Bizánc. Válasz. 1936. III. évf.

65. N.L.: Olvasónapló. Tisztatáj. 1974.1.sz.
66. N.L.: Pártok és egység. Új Magyarország. 1956. nov.2.
67. N.L.: Pusztuló kertek. Forrás. 1975. dec.
68. N.L.: Társadalmi drámák I-II.köt. Szépirod.K.Bp.1964.
69. N.L.: Történeti drámák I-II.köt. Szépirod.K.Bp. 1963.
70. N.L.: Újabb drámák. Szépirod.K.Bp. 1966.
71. N.L.: Utolsó kísérlet. I-II.köt. Magvető és Szépirod.1969
72. N.L.: Új ember kovácsa. Kortárs. 1974. 1.sz.
73. N.L.: Berzsenyi ürügyén. Válasz. 1948. 1.szII
74. N.L.: Bűn. Magvető és Szépirodalmi K. Bp. 1971.
75. N.L.: Sajkódi esték. Magvető és Szépirod.K.Bp. 1974.
76. N.L.: Szerettem az igazságot. Szépirod. k.1971.
77. Osváth Béla: Türelmetlen dramaturgia. ~~Szépirod~~ Szépirod.
K.Bp. 1965.
78. Örley István: A Cseresnyés... Magyar Csillag. 1942.márc.1
79. Pándi Pál: Kritikus ponton. Szépirod.K.Bp. 1972.
80. Pándi Ilona: A magyar haladó értelmiség néhány irányzata
a bethleni konszolidáció éveiben. Párttörténeti Közl.
1956. jun.
81. Révai József :Válogatott történelmi írások.I-II.köt.
Kossuth.K.Bp. 1966.
82. Sándor Pál: A magyar filozófia története 1900-1945. I.
Elvek és Utak.Magvető 1973.
83. Sarkadi Imre: Vita közben. Válasz .1948. 5-6.sz.
84. Sőtér István: Németh László:Utolsó kísérlet. Magyar Csil-
lag. 1942.márc.1.
85. Sőtér István: Egy klasszikus regény. Válasz.1948.5-6.sz.
86. Sőtér István: Németh László tanulmányai.Magyar Csillag.
1942.nov.15.
87. Sőtér István: Tisztuló tükrök. Gondolat.Bp1 1966.

88. Sükösd Mihály: Az esszéíró tanulsága. Valóság. 1970.5.sz.
89. Szabó Imre: Bucsú a "Tanu"-tól. Korunk. 1937. ápr.
90. Szárszó. Magyar Élet K.Bp. 1943.
91. Tanulmányok a felszabadulás utáni magyar irodalom köréből. Szerk. Tóth Dezső. Akadémiai K.Bp. 1969.
92. Tamás Attila: Irodalom és emberi teljesség. Szépirod.K.1973
93. Tiszatáj. 1976. 5.sz. - Németh László összeállítás.
94. Történelemszita a "népi írókról". Századok.1958.5-6.sz.
95. Vita a népi írókról. Kortárs. 1958. II.évf.
96. Vekerdi László: Németh László. Arcok és vallomások. Szépirod.K.Bp. 1970.
97. Veres Péter: A válság éveiből. Szépirod.K.Bp. 1945.
98. Veres Péter: Levél Németh Lászlóhoz. Gondolat. 1936.okt-
nov.
99. Veress Dániel: Németh László az esszéíró. Uj Látóhatár.
1971.ápr.18.